

Szerzőink figyelmébe

1. A kéziratot számítógépen elkészítve, e-mailen keresztül kérjük benyújtani, külön is mellékelve a képeket (jpg) és az ábrákat (pl. xls.).
2. A lábjegyzetek folyamatosan számozva, a lap aljára legyenek tördelve.
3. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek stb. eredeti előfordulásának kivételével — római számmal tüntessék fel.
4. A forrásmegjelölésnél pontos levéltári, kéziratári és bibliográfiai adatokat kérünk (csak a szerző nevét kurziváljuk, az összeállítókét és a címet nem!).
5. Optimális terjedelműnek (jegyzetapparátussal együtt) az 1–2 íves kéziratokat tekintjük (1 ív = kb. 40 000 „n”).

Hivatkozások elkészítése a Fonsban megjelenő dolgozatokhoz

Részletesen: Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267. p.

1. Hivatkozás a kiadvány egészére

- a) *Szerző(-k)*: Cím. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- b) A háromnál több szerző által írt mű címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)

2. Hivatkozás a kiadvány egy részére

- a) *A tanulmány szerzője (szerzői)*: A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet szerzője: A tanulmánykötet címe. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- b) *A tanulmány szerzője (szerzői)*: A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- c) *A folyóiratcikk szerzője*: A cikk címe. In: A folyóirat címe, Évfolyam arab számmal. (Év) sz.[= szám] Hivatkozott hely p. (vagy terjedelem -tól -ig p.)

A jegyzetekben alkalmazott rövidítések: Bp., köt., bőv., jav., átdolg., kiad., s. a. r., vö., uő., uo., i. m., l. vagy ld. [= lásd], jz. vagy jegyz.

F O N S

(Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

XXXII. évfolyam

2025. 1. szám

FONS XXXII. 2025. 1. sz.

E számunk szerzői

Gál János (PhD hallgató, ELTE BTK TDI Művelődéstörténeti Doktori Program),

Mecser Szilvia (PhD hallgató, ELTE BTK TDI, Atelier Interdiszciplináris Történeti Doktori Program),

Nagy Adél (történész-muzeológus, Holokauszt Emlékközpont; PhD hallgató, ELTE BTK TDI Modernkori Magyarország Doktori Program),

Purtczl Bernadett (PhD hallgató, ELTE BTK TDI Művelődéstörténeti Doktori Program),

Tóthné Lakatos Dorina (történész, Terror Háza Múzeum; PhD hallgató, ELTE BTK TDI Modernkori Magyarország Doktori Program)

BTK = Bölcsészettudományi Kar; ELTE = Eötvös Loránd Tudományegyetem;
TDI = Történelemtudományi Doktori Iskola

*

Nemzeti
Kulturális
Alap

Budapest
Főváros
Levéltára

Lapunkat támogatták:

Nemzeti Kulturális Alap és Budapest Főváros Levéltára

*

A címlapon

Fehér vászonból készült kétrészes matinée-ruha.

Bédy-Schwimmer Rózsa és Franciska ajándéka.

Metropolitan Museum of Arts, New York C.I.42.9.5a, b.

*

Felelős kiadó: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány

Nyomta és kötötte: Fellini Kft.

Felelős vezető: Marosi Attila

ISSN 1217-8020 (Nyomtatott)

ISSN 1588-0516 (Online)

Tartalom

Tanulmányok

Purtczl Bernadett

Amikor a golya bekopogtat

Kismama viseletek az 1870–1890 közötti időszakból 5

Gál János

Bobula Ida történetírói pályája 23

Mecser Szilvia

A női önállóság megjelenése egy bükkaranyosi házaspár

levelezésében. (1943–1945) 43

Tóthné Lakatos Dorina

Nők a politikai rendőrségben, 1945–1962 63

Nagy Adél

A ravensbrücki koncentrációs tábor felszabadulásának

30. évfordulójára szervezett zárándokút története 87

F O N S

(Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

XXXII. évfolyam

2025. 1. szám

Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)
Lapinformációk

Alapítás: A folyóiratot 1993-ban alapította a Levéltáros Hallgatók Egyesülete és a Szentpétery Imre Tudományos Diákkör (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék).

Első évfolyam: 1994

Megjelenés: Évente négy alkalommal (összesen 32 ív).

Publikációs kör: A történelem segédtudományai, forrásfeldolgozások, forrásközlések, illetve ezekben a témákban módszertani kérdések, könyvismertetések, műhelybeszámolók.

Cél: A történeti segédtudományok, a Magyarország történetére vonatkozó források feldolgozása, ismertetése és népszerűsítése a széles olvasóközönség számára, valamint a szakterület kutatói részére.

Kiadó: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 1139 Budapest, Teve utca 3–5.
Az Alapítvány Kuratóriumának elnöke: OBORNI TERÉZ, titkára: POLONKAI ÉVA.

Szerkesztőség: KENYERES ISTVÁN főszerkesztő. DRESKA GÁBOR, OROSS ANDRÁS, SARUSI KISS BÉLA, SIPOS ANDRÁS (felelős szerkesztő), TERNOVÁ CZ BÁLINT szerkesztők, POLONKAI ÉVA szerkesztőségi titkár.

Székhely: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék (1088 Budapest, Múzeum körút 6-8.) és Budapest Főváros Levéltára (1135 Budapest, Teve utca 3-5.).

Postacím: Fons Szerkesztőség, 1139 Budapest, Teve utca 3–5.

Honlap: www.fonsfolyoirat.hu

E-mail: info@fonsfolyoirat.hu

Recenziók: A publikációs körbe tartozó kiadványok recenziós példányait a szerkesztőség címen várjuk (ismertetési kötelezettség nélkül).

Kéziratok: A folyóirat számára készített kéziratokat e-mailen a Windows valamely változatában kérjük benyújtani. A kéziratok formai követelményeit a hátsó borítón, a jegyzetelés szabályait a Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267. oldalain foglaltuk össze, kérjük szerzőinket, hogy az ott leírtakat alkalmazzák.

A megjelent cikkek tartalmáért a szerzők felelnek, címük a szerkesztőségben. A Fons másodközlésre nem vállalkozik. Újrakiadás csak a szerkesztőség engedélyével történhet. Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Az Alapítvány számlaszáma: OTP 11705008-20464819

Korábbi számok: Korlátozott számban beszerezhetők a terjesztő címén.

Terjeszti: Budapest Főváros Levéltára, 1139 Budapest, Teve utca 3–5. tel.: 298-7517

ELŐSZÓ

Az ELTE Bölcsészettudományi Kar Nőtörténeti Kutatóközpontját 2015 decemberében alapította a Történeti Intézet és a Néprajzi Intézet tizennégy oktatója, hogy a két intézetben nő történeti témákat kutató tanárokat és diákokat összefogja. A Kutatóközpont oktatói azóta a tanárképzésben és a történelem mesterképzésben minden félévben tartanak korszakokon átvezető, nő történeti témájú előadásokat, szemináriumokat. A Nőtörténeti Kutatóközpont által szervezett kerekasztal-beszélgetés sorozatok, könyvbemutatók, konferenciák lehetőséget biztosítanak arra, hogy a téma iránt érdeklődő tanárok és hallgatók megismerjék mások kutatásait, értesüljenek a legújabb eredményekről és kiadványokról. 2024. október 3-án rendeztük meg Első Nőtörténeti Doktori Konferenciánkat, ennek keretében a Történelemtudományi Doktori Iskola hallgatói tartottak előadást munkájukról. A Fons ezen számába a kiterjedt forrásanyagra épülő kutatásokat bemutató előadások tanulmányá bővített változatait gyűjtöttük egybe.

Budapest, 2025. november 14.

Géra Eleonóra
a kutatóközpont vezetője
egyetemi tanár

PURTCZL BERNADETT

AMIKOR A GÓLYA BEKOPOGTAT

Kismama viseletek az 1870–1890 közötti időszakból

„Ha a nőből nem lesz szülő, életének csak fele küldetését tudja teljesíteni, és megfosztatik a legnagyobb boldogságtól, amit a világ nyújthat.”¹

A nők életében — mindegy, hogy mely évszázadban éltek — fontos mérföldkő volt a gyermekvállalás. Az esküvőt követően rövid időn belül érkezhetett az első utód, amely nagy boldogsággal és büszkeséggel töltötte el az újdonsült szülőket és a rokonokat. Erről Kalocsa Róza illemtankönyvében az alábbiakat olvashatjuk. „A gyermek születése, különösen az első gyermeké az új háztartásban oly esemény, melynek a legnagyobb érdekléssel, reménnyel és örömmel nézünk eléje.”² Ha a családban a gyermekáldás létrejött, akkor a kismamának hosszabb időre szükségessé vált kényelmes ruházat beszerzése, amely a folyamatos testi változásokat lekövette.

A viselettörténet nemzetközi fórumán — túllépve a nagy divattörténeti korszakok általános jelenségeinek elemzésén és az elit díszruházatán — a figyelem egyre inkább a hétköznapi- és ún. speciális öltözékek felé fordul.³ Ezekről a ruhadarabokról nem feltétlenül kaphatunk áttekintést a divatlapokból, ezért a korábbi alapos divatlapkutatást (pl. magyar viszonylatban F. Dózsa Katalin munkái) érdemes bővíteni a múzeumok raktáraiban fellelhető darabokkal, a festmények, a fotográfiák nyújtotta új ismeretekkel. A meglévő tárgyi kultúra vizsgálata nyújthat számunkra olyan információkat, amelyek a viselettörténet-kutatás hagyományosnak mondható írott forrásaival ellentétesek, vagy kiegészítik, árnyalják azokat, esetleg egyáltalán meg sem jelennek ott. Erre tökéletes példa a kismama ruházat esete, amely a korszak divatlapjaiban teljesen mellőzött, bújtatott téma. Így a fellelhető tárgyi anyagon túl, olyan speciális forrásokat kellett bevonni a

1 *Chavasse*, 1877. 8. p.

2 *Kalocsa*, 1884. 135. p.

3 Például nemrég nyílt kiállítás New Yorkban *Real Clothes, Real Lives: 200 Years of What Women Wore, the Smith College Historic Clothing Collection* címmel, kifejezetten a hétköznapi női viseletekből; de ide sorolható még a Victoria and Albert Múzeum 2016–2017 között megrendezett fehérnemű kiállítása is, vagy a kisebbek közül 2024-ben Komarnóban megrendezett alsóneműk történetét feldolgozó tárlat.

vizsgálatba, mint a szabadalmi leírások, orvosi könyvek és gyermekvállalással kapcsolatos tanácsadó irodalom, illemtankönyvek, nagyáruházak katalógusai, divatlapok hirdetései és régi fotográfiák.

A születésszámok tendenciái

A dualizmus kori családokban a nők ún. termékeny éveit — ami a történeti demográfiában 15–49 év közötti időszak⁴ — sorra születtek a gyermekek, nem volt ritka hat-hét gyermek vállalása sem.⁵ Ez a hat-hét gyermekszületés családonként olyan nyers születési átlagszám, amelyet Faragó Tamás 1897-es népmozgalmi statisztikákat vizsgálva mutatott ki, éppen az 1867–1886 között házasodott, az összeírás idején 30–49 év közötti nők körében.⁶ Ezt az országos átlagot árnyalja a már korán felismert „egykezés” jelensége, a születéskorlátozás különféle módszereinek felbukkanása, és tovább rontja a helyzetet az európai viszonylatban is igen magas csecsemőhalandóság (még 1910-ben is a halálesetek 30%-át egy év alatti csecsemők tették ki⁷). A korszak demográfiai változásai jól vizsgáltak, egyrészt a demográfiai átmenet folyamatának elemzése okán,⁸ másrészt az időszakosan, helyenként felbukkanó egygyermekes családok jelensége,⁹ és a kezdődő születéskorlátozás miatt is.¹⁰ A történeti demográfia kutatóinak egyöntetű véleménye szerint 1870 és 1890 között a születésszám Magyarországon általában még magas (kivéve azokat a szigetekként időszakosan megjelenő területeket, ahol tudatosan egy gyermeket vállaltak a családok, mint például az Ormánság, Felvidék középső része, az erdélyi szászok, baranyai sváb települések, stb.), de ezt a magas nyers születésszám eredményt erősen rombolja a nagyon magas gyermekhalandóság az egy év alattiak körében.¹¹ Tehát fontos, hogy a végig vitt állapotosság és a szülé-

4 Faragó, 2011. 109. p.

5 Faragó, 2011. 106–109. p.

6 Faragó, 2011. 110. p.

7 Kósa, 2006. 387. p.

8 Dobszay-Fónagy, 2005. 397–398. p.; Katus, 1980. Dányi, 1991.; 187–232. p.

9 Ez már 100 évvel ezelőtt is foglalkoztatta a statisztikusokat, így például a jelenség térképre vitelét 1923-ban Kovács Alajos végezte el. Faragó, 2011. 120. p.

10 Faragó, 2011. 110–122. p.; Dobszay-Fónagy, 2005. 399–400. p.; Katus 1980.

11 Dobszay-Fónagy, 2005. 398–399. p.; Katus, 1980. 271–273. p.

sek száma magas volt,¹² vagyis a mai viszonyokhoz képest a nők életében sokkal hosszabb időszakot ölelt fel a gyermekvállalás periódusa: ez hat-hét gyermek esetében akár tíz-tizenkét év is lehetett. Az ehhez kapcsolódó testi változások — különösen a várandósság utolsó harmadában — ugyanúgy megkívánták a speciális öltözetet, akárcsak ma. De a korszak alapvető és mindennapos viseleti darabjai, úgymint a fűző és a szűkre szabott ruhaderék, vastag, nem rugalmas szövetekből készültek, az esetek nagy többségében béleléssel és a legkülönfélébb merevítési technikákkal (pl. lószőrrel és/vagy különféle ruhaderékba varrt merevítőpálcás megoldásokkal). Tehát az magzat és az anya egészsége érdekében a ruhaformának még inkább követniük kellett a terhesség alatt zajló testi változásokat.

A fenti állításokból kiindulva azt gondolhatnánk, hogy számtalan kismama viseletet ismerünk ebből az időszakból. Ezzel szemben az igazság az, hogy igen keveset tudunk akár a századforduló, akár a korábbi évek másállapotos viseleteiről.

Miről ismerni fel ezeket a ruhákat? Mennyire követik a korszak divatjelenéseit? Valóban főképp házi viseletekről van szó, mert otthon „bezárkóztak” a gyermek születéséig? Vagy esetleg a teljes női ruhatárban találhatunk ilyen speciális darabokat: a fehérműktől egészen a báli ruhákig? Egyáltalán készültek a hölgyek erre az időszakra? Mit mutatnak ezzel kapcsolatban a kelengyeleírások? A 19. század szigorú polgári öltözködési etikettjét figyelembe véve a kismamák ruhatárának darabjai információkat szolgáltathatnak számunkra, hogy mikor, hol, milyen közegben töltötték mindennapjaikat a gyermek megszületéséig. Ennek feltérásában segítenek a korszak írott, képi és tárgyi forrásai együttesen.

Az írott és képi források

Miért is fordul manapság fokozottabb figyelem e ruhadarabok felé? Ennek egyik oka lehet, hogy az angolszász múzeumokban rohamtempóban zajlik az állomány digitalizálása, így a viseletekről is fényképes dokumentáció készül, amely szabadon, online, bárki számára hozzáférhető. A pennsylvaniai Shippensburg Egyetem munkatársai is éppen egy korábban 1870-es női sétaruhaként meghatározott darabot készültek fotózni, amikor a szabóbabára helyezett ruhát hastájékon tovább kellett tömni, hogy a ruha az eredeti formáját elnyerje. A múzeumi dolgozókat is meglepve, egy kismamaruha alakult ki a korábban egyszerű ruhaderék és szok-

12 Hugonnai Vilma 1907-es könyvében is még olyan esetekről számolt be, ahol a hölgyek a negyedik, ötödik gyermeknek már nem igazán örültek. *Hugonnai*, 1907. II. 211. p.

nyaként leírt darabokból.¹³ Tehát ilyen módon folyamatosan gyarapszik a külföldi múzeumi raktárakból előkerülő felismert darabok száma. Magyar múzeum tulajdonában lévő kismamaruhát eddig csak egy darabot ismerünk: a Petőfi Irodalmi Múzeumban kiállított, Szendrey Júlia által 1847-ben viselt kockás ruhát, viszont ez korábbi, mint az általam vizsgált időszak.¹⁴ Az információhiánynak további oka, hogy ezek a darabok nehezen felismerhetőek, különösen, ha a takarékoság jegyében a későbbiek során az adott ruhák komoly átalakításokon estek át. S mint ahogy a fenti esetben is láttuk, múzeumba kerülésükkor nem felétlenül felismerhetőek a ruhákon a jegyek, így egyszerű ruhaderékként vagy negligée-ként, sétaruhaként kerültek leltárba.

A viselettörténet-kutatásban klasszikusnak mondható női lapok sem sokat segítenek a beazonosításban. Az 1870 és 1890 között megjelent divatlapokban nem találunk képi ábrázolást kismama ruházatról. A divattudósításokban, ruhaleírásokban ritkán olvashatunk utalásokat, kétértelmű megfogalmazásokat, „virágnyelven” körbeírt meghatározásokat; egyfajta kódolt nyelven írtak az állapotosságról.¹⁵ A nőket ilyenkor „invalids”, „ladies in a delicate state of health” (= hanyatló állapotú hölgy) vagy „young matrons” (= fiatal matróna)-ként jellemezték az angol nyelvű lapok.¹⁶ A Strawbridge & Clothier’s cég 1883-as nyári szezonra szóló katalógusában „Comfort corset for invalides made of cords instead of bones”¹⁷ megnevezéssel találkozhatunk.¹⁸ Magyar divatújságokban a fiatal anya, fiatalasszonyoknak is alkalmas kifejezésekkel találkozhatunk, míg illetankönyvben az érdekes állapot, fiatal anya, a szülés utáni időszakra pedig a beteg kifejezéseket használták.¹⁹

Következő, ebben a témában sokkal informatívabb forrás csoportba azok az útmutatók, kézikönyvek tartoznak, amelyek a korszakban kifejezetten kismamák, leendő anyukák, fiatalasszonyok számára készültek. Az ekkor megjelent angol

13 Koontz, 2021.

14 Egyelőre magyar viszonylatban más példány nem ismert, bár eddig kismama viselet szemszögéből senki sem vizsgálta a tárgyakat. Mivel a hazai múzeumokban elsősorban díszruhákat és ún. díszmagyart, vagy népviseletet gyűjtöttek, így nagy számú előkerüléstükre nem lehet számítani.

15 Moon, 1995. 6. p.

16 Moon, 1995. 9. p.

17 Fordításomban: „kényelmes fűző betegeknek, amely halcsontok helyett madzag merevítéssel készült”.

18 Strawbridge, 1883. 168. p.

19 Kalocsa, 1884. 13–138 p., 142. p.

nyelvű forrásokból bőséges a választék. A 10-15 oldalas rövid ismertetőtől a többszáz oldalas kézikönyvig mindenféle előfordul. Olykor igen informatívak, de sokszor ellentmondások is. Két csoportra bontanám ezeket: egyik oldalon a férfi orvosok által írt, inkább az orvosi-biológiai tényeket magyarázó irodalmak. (Pl.: Chavasse, P.H: *Advice to a Wife on the Management of Her Own Health*, London 1873 vagy West, J.D: *Maidenhood and Motherhood*, 1886) Ezekben, ha van is szó ruházatról, csak az általánosan mindenhol olvasható tanácsokkal találkozhatunk: ne szorítsák el a derekukat és a lábukat, öltözzenek melegen, a terhesség utolsó harmadában minél kevesebbet mozduljanak ki otthonról, sokat pihenjenek, stb.²⁰ Ezzel szemben Elisabeth Robinson Scovil kanadai ápolónő *Preparation for Motherhood* című könyve majd 300 oldal, amelyben 19 fejezetre bontva praktikus, gyakorlatias tanácsokat is olvashatunk a biológiai folyamatok leírásán túl. Így például étkezési tanácsok, tisztálkodás, pihenés, a 9. fejezet a kismamák öltözködése (ez 14 oldalt tesz ki), majd szót ejt a baba ruhatáráról is, a babához szükséges egyéb felszerelésekről és az ideális babaszobáról, de a mentális felkészülésről, az anya szobájáról, valamint a szülés utáni ellátásokról is. A kismamák ideális ruházatának tárgyalásában egy egész ruhátárral találkozunk: cipők, harisnyák, harisnyatartók, éjjeli zoknik, fehérneműk, szoknyák, kismamaruhák.²¹ A szigorú viktoriánus erkölcsöket megtartva, figyelni kellett rá, hogy az öltözék legfontosabb részének tartott felsőruházat mindig takarja a bokát, ahogy erre Scovil felhívta a figyelmet. Ezért a pocak növekedéséből adódó folyamatos ruharövidülést orvosolni illet,²² mindig a kívánt hosszúságúra kellett leengedni a szoknyát.²³ Ami eleve feltételezi, hogy a terhesség idejére szánt ruhát úgy kellett készíttetni, hogy legyen mód az utólagos szoknyaalj-kiigazításokra. Erre remek módszer a piézés technikája, amit a növésben lévő fiatal lányoknál is előszeretettel alkalmaztak. Tovább követve Scovil tanácsait, a kismamák ruhái természetesen kövessék az aktuális divatot, akár princess fazonút²⁴ is készíttethetnek. Az viszont fontos, hogy a szoknya minél könnyebb legyen, ne legyen benne bélés vagy lószőr merevítés, ami nehezítené az alaptextíliát. A téli és a nyári szoknya szabása között nincs különbség, maximum az alapanyagok felhasználásában. Tél-

20 *Allbutt*, 1888. 11–12. p.

21 *Scovil*, 1896. 136–150. p.

22 *Scovil*, 1896. 144–145. p.

23 Ez egyben egy segédpont lehet a későbbi kismamaruha múzeumi beazonosításában!

24 A *princess* fazonú ruha az 1880-as években jött divatba, amelynek lényege, hogy a korábbiakkal ellentétben nem két darabból — szoknya és ruhaderék — állt, hanem egybeszabott volt, és olykor uszályal is rendelkezett.

re a meleg gyapjút ajánlja, és ha egy gyapjűszoknya kevésnek tűnne, inkább kettő könnyűt, vékonyat legyen fel a kismama, mint egy vastagot és nehezet.²⁵

A korabeli orvosi szakirodalom és társasági lapok erős kritikákat fogalmaztak meg a szorosra fűzött öltözetek ellen, rendszeres ajánlásokat tettek a fűzőviselés hanyagolására.²⁶ Ezek is fontos információk számunkra, hiszen a rendszeres ajánlások azt mutatják, hogy ezek ellenére mégiscsak viselték a fűzőket. Viszont más amerikai doktorok odáig merészkedtek a témában, hogy felhívták a figyelmet: felesleges az állandó tiltás és ellenjavallat, inkább ötletes fejlesztéseket hajtsanak végre a fűzőkön, hogy ezzel is a babák védelmét szolgálják. Így az 1870 és 1890 közötti időszakban huszonnyolc szabadalmat jegyeztek be az Amerikai Szabadalmi Hivatalba a kismamák alsóruházatát illetően.²⁷ A szabadalmak többsége természetesen a fűzőkhöz kapcsolódott, csak néhány szólt fűzőtakaróról vagy ingról. Azon belül is elsősorban az alhas tájéki rész könnyű meglazítását tették lehetővé plusz ringlizett-fűzött nyitható részekkel, illetve próbálták olyan formára alakítani ezeket a speciális darabokat, amelyek inkább alulról megtámasztják a hasat, nem pedig lenyomják. A tanácsadók szerzői a fűző kérdését tekintve szintén két táborra oszlottak: voltak a fűzőt hevesen tiltók és voltak olyanok, akik engedték viselését, de felhívták a figyelmet, hogy lazítsanak a fűzőkön és legalább vegyék ki az elől található acél fűzőkapcsokat, de ha tehetik, inkább vásároljanak speciális, (a már fent említett szabadalmakkal ellátott) kismamáknak fejlesztett darabokat.²⁸ Hugonnai Vilma is a fűzőviselést ellenző orvosok közé tartozott, ezért könyvében le is írt egy elrettentő esetet egy húsz év körüli leányról, aki azért, hogy eladónői állása miatt terhességét titokban tarthassa, sokáig szorosra húzott fűzőket hordott. „Hány fiatal asszony fűzi magát az ötödik hónapig álszeméremből, hogy állapotát elrejtse és hány halvaszületést okozott a helyes kezelésnek idejében való elmulasztása”²⁹ — panaszkodik ekként. Tőle azonban a ruházatról ennél többet sajnos nem tudunk meg, mert további ajánlásokat étkezésre, bőrápolásra, mozgásra, tisztálkodásra vonatkozóan tett. Így felmerül a kérdés, vajon Magyarországon a nők ismerték-e a kifejezetten kismamáknak fejlesztett ruhadarabokat: a fűzőket, fűzőtakarókat, haskötőket, háziruhákat? Ezekről a ruhadarabokról az angol, amerikai, francia és német kismamák újságokban megjelent reklámokból és áruházi katalógusokból tájékozódhattak, vásárolhattak. Árukat tekintve

25 *Scovil*, 1896. 146–147. p.

26 *Krász*, 2023. 107. p.; *Moon*, 1995. 10. p.; *Hugonnai*, 1907. II. 210–211. p.

27 *Moon*, 1995. 10–11. p.

28 *Allbutt*, 1888. 11. p.

29 *Hugonnai*, 1907. 211. p.

nagyjából a közép árkategóriába tartoztak, tehát nem voltak megfizethetetlenek.³⁰ De hogy Magyarországon 1870 és 1890 közötti időszakban ismerték-e, használták-e ezeket a speciális fűzőket, ruhadarabokat, arra egyelőre nem találtam forrást. A reklámok között csak később, a századforduló tájékán tűnnek fel a kifejezetten kismamára fejlesztett darabok, például a Magyar Bazár 1895. április 1-i számának Szépirodalmi mellékletében „Reform vállfűzők” címen. A bécsi cég fejlesztését szabadalmaztatta „Ausztia-Magyarországon és Franciaországban”, amely a hirdetés szerint „páratlan a maga nemében”, hiszen csípőrészénél kivágott és szabályozható résszel rendelkezik, így kényelmes, de mégis kecses tartást ad, és „áldott állapotban is viselhető vállfűző”.³¹ A Bazár című divatlap 1906. október 1-i számában pedig egy belső fűzővel ellátott, „fiatal asszonyoknak” szánt ruha rajzát és szabásmintáját tette közzé. Nemcsak a fűzőt lehetett szabályozni, hanem például a felette viselt szoknya bőséget is gombolással.³² A Divat Salon is felvette, hogy egy előkelő hölgynek legalább tíz különböző fűzőre volt szüksége, amelyek között szerepelt egy szabályozható méretű az „érdekes állapot” idejére.³³ Viszont ezekből a forrásokból sajnos nem kapunk valós képet arról, hogy a hétköznapi életben valóban használták-e ezeket az itthoni hölgyek.

Olykor női naplókban, levelezésekben felbukkannak rövid utalások a gyermekvárás idején használt ruházatra. Így például ismert egy Mrs. Seaton nevű hölgy az 1890-es évek Angliájából, aki tizenhárom viseletről írt, amelyeket vagy átalakítottak, vagy kifejezetten vásároltak, hogy a terhessége alatt hordhassa.³⁴ 1886-ban Mary Drew egyik nővérének írt levelében fél mondatban megemlíti, hogy bár még két hónap van hátra a szülésig, így is alig fér bele házi ruhájába³⁵ (az angol elnevezése a ruhának *wrapper*).

És talán adnak számunkra némi információt a frissen házasodott hölgyek stafíringjai is. Egyes kutatók azt állítják, hogy a jól felkészült arák számos olyan ruhadarabot tehettek a kelengyájükbe, ami eleve jó, vagy könnyen átalakítható volt kismamák számára.³⁶ A magyar társasági lapok hasábjain is helyet kaptak főúri és uralkodói kelengyék leírásai. Így például a Vasárnapi Újság 1894. október 21. számában közölték le gróf Károlyi Gyula menyasszonyának, Károlyi

30 *Strawbrigde*, 1883. 168. p.

31 Magyar Bazár, 30. (1895) 46. p.

32 A Bazár, 1. (1906) 4, 6. p.

33 *F.Dózsa*, 1989. 201. p.

34 *Moon*, 1995. 6. p.

35 *Rieger*, 2014. 260. p.

36 *Moon*, 1995. 7. p.

Melindának a kelengyéjét. A ruhák között az estélyi, az utcai vagy az úti ruhák mellett pongyolák és háziruhák is említésre kerültek.³⁷ Utóbbi kettő, nyilván szabásától függően, a várandósság ideje alatt is tökéletesen használható volt (lásd fentebb említett Mary Drew levelét). Ami ennél figyelemre méltóbb, hogy szintén a Vasárnapi Újság 1895. február 17-i számában jelent meg Wenckheim Krisztina grófnő kelengyéjének listája. E szerint az estélyi, színházi, látogató- és utcai stb. ruhák mellett „számos matinéruhát” is készítettett.³⁸ Számunkra az utolsó, a matinéruha az érdekes, mert az amerikai *The Delineator* című lap 1894. augusztusi számában (44. szám, 149 p.) találunk egy „*Ladies' Matinée*” ruhadarabról rajzot, amelynek szabásmintáját meg is lehetett rendelni. Ez tulajdonképpen egy elől bő szabású, kb. combközépig érő, hosszú ujjú, zárt nyakú, elől végig gombos ruhadarab, amelyet szoknyával lehetett viselni, és tökéletesen alkalmas volt a nagyobb pocak takarására is. Ezek szerint Wenckheim grófnő tudatosan készült a gyermekvállalásra, és ennek megfelelő öltözettel indult a házasesetbe.

A korszak illemtankönyveiben is szóba került a házasság és a gyermekek születése. Itt két közismert művet kell megemlíteni, a Kalocsa Róza-féle könyvből már fentebb is idéztem, míg a másik népszerű kiadvány Wohl Janka 1891-es írása.³⁹ Abban mindkét szerző egyetértett, hogy a várandós anyukának nem kell a külvilággal való kapcsolataikat megszakítaniuk, tegyék, amit addig is, de kellő óvatossággal, odafigyeléssel. „Örömet beismerjük, hogy az már ismét túlságba megy, a mit az angol és amerikai nők tesznek, hogy t.i. illemszabályúl vették ezen állapotot, ha lehet, egészen eltitkolni. Ez már az illendőség határán is túlcsap, de mindenesetre helyes, ha egy nő az ily állapotot lehetőleg nem teszi feltűnővé, sőt az utolsó időkben ne igen mutatkozzék nyilvános helyeken. Ezen bekövetkezendő esemény csak a legközelebb állókat érdekli, a ház örömteljes ügye ez, s nem is kellene annak küszöbét átlépnie. E mellett az ezen esettel multhatatlanul együtt járó előkészületek annyira más, eddig ismeretlen irányba terelik a fiatal anya gondolatait, hogy a világiás szórakozások előtte közönyösökké válhatnak. És legyen a fiatal anya még oly fényes helyzetben, mégis a legnagyobb gyönyört érezheti, ha a leendő kis világpolgár számára szükséges ruhácskák előállításáról ő gondoskodik. Legtöbb esetben nem is engedi ő azt át senkinek, hogy legalább egy részét ne ő készítse el saját kezüleg, és ha meggondoljuk mennyi mindenféle apróságot kell elkészítenie, úgy bizonyosan úgy elfoglalja őt az az öröm, hogy könnyen lemond mindazon élvezetekről, miket eddig a világ nyújtott neki. Alig

37 Kéri, 2008. 191. p.

38 Kéri, 2008. 191. p.

39 Lásd Wohl, 1891. 27. p.

akarjuk jelezni, hogy a világgal való érintkezésben, hányszor nem lehet kellően vigyázni. És gyakran mily borzasztó módon bosszulja meg magát a látszólag legkisebb vigyázatlanság is! A derék fiatal nő nem is tekinti visszavonulását áldozatnak, melyet férjéért és házas életéért hoznia kell. Sőt ellenkezőleg.⁴⁰ Ezt az álláspontot erősíti meg Wohl Janka is művében a 13. fejezetben: „A nő, ki anya készül lenni, várandósága utolsó hónapjaiban nem jár többé a világba. Azon nők, kik ily állapotban még bálokban s nyilvános mulatságokban is megjelennek, igen felületes világias hajlamokról tesznek tanúságot, s vajmi gyakran két életet veszélyeztetnek vigyázatlan könnyelműségük által.”⁴¹ Úgy tűnik, hogy az illemtankönyvek módszeresen és rendszeresen próbálták polgári olvasóikat elriasztani a gyermekválás utolsó hónapjaiban a nyilvános megjelenésektől, bálokon, mulatságokon való részvételtől; aminek oka csak az lehetett, hogy az ajánlás, tiltás ellenére (vagy a mellett) egyesek mégiscsak elmentek ezekre a társasági eseményekre. Hasonló véleményt fogalmazott meg Hugonnai Vilma is a kismamák nyilvános megjelenéseiről. „Van-e szüksége a teherben lévő asszonynak különös miheztartási szabályokra azon idő alatt? Nincs. Csak egyre kell ügyelni: éljen hygienikusan és kerüljön általánosságban mindent, ami az egészségre nézve ártalmas.”⁴² Majd néhány oldallal később, a mozgás mértékletességét ecsetelve: „[...] a fiatal, talán kissé vérszegény asszonyok a terhesség harmadik, negyedik hónapjában táncmultságba mennek, nagy mosásban vesznek részt, hegyet másznak stb. Az efféle különben egészségeseknek is megárdhat, ha nincsenek rá begyakorolva vagy testük ellentállóképessége nem elég nagy. Az ilyesmitől óvakodjék a terhes asszony!”⁴³ Érdekes, hogy a bálók, táncmultságok említése mindegyik idézett szerzőnél előfordul!

A képi források is egy kissé ellentmondásosak. Mint azt korábban kiemelttem, a divatlapokban nem találni egyetlen egyértelmű kismama ábrázolást sem. Ezzel szemben a fotózás már ekkor elterjedt technika, és több műtermi vizitkártyát találtam állapotos hölgyekről.⁴⁴ Ezeken a képeken a hölgyek kivétel nélkül vizitruhákban, olykor kalappal a fejükön láthatóak. A fotózás ekkor még nem állt azon a technikai színvonalon, hogy a mai szóval élve „streetfotó” témájú pilla-

40 *Kalocsa*, 1884. 137–139. p.

41 *Wohl*, 1891. 128. p.

42 *Hugonnai*, 1907. II. 210. p.

43 *Hugonnai*, 1907. II. 216. p.

44 Például egy állapotos asszony portréja Nyitráról, Gusztáv Löger műterméből, 1872-ből; Stametta Baruch és Sabbato Levy portréja 1880 körül készült Korfun, egy brémai állapotos asszony portréja, és egy testvérpár portréja, mindkettő az 1870-es években készülhetett.

natképekből sok szülessen. De érdemes végig böngészni ezeket a csoportképeket is, mert olykor itt is felfedezhetünk állapotos hölgyeket lencsevégre kapva. Egy 1880 körül Tusnádfürdön készült fotó⁴⁵ jobb oldalán találunk két asszonyt is, akik egyértelműen áldott állapotban vannak. A fotó szélén álló hölgy sötét sétaruhában és világos kalapban áll, egyik kezével egy világos napernyőt tart, másik kezével kislányát fogja. Pont tőlük nem messze áll egy idősebb pár egy fiatal hölgygel, ahol az idősebb hölgy szintén gyermeket vár. Ebben az időben az orvosok olykor fürdőkúrákat javasoltak az állapotos hölgyeknek, talán ezért ment ez a két család is Tusnádfürdőre, és így sikerült őket a fotográfián megörökíteni.

Mit mutatnak számunkra a fennmaradt ruhák?

A konkrét viseleti darabokat két fő forrásból lehetett összegyűjteni: egyrészt múzeumok online leltárkönyveiből (MET, Victoria&Albert, MoMu-Antwerpen, York Museum stb.), másrészt aukciós házak kínálatából (Augusta Auctions, R.Kremer aukciós cége).

Ha az öltözködés sorrendjét veszem figyelembe, az alsóneműkkel kezdem. Itt összesen hét darab, egyértelműen kismamának szánt fűzöt találtam az adott korszakra vonatkozóan.⁴⁶ Úgy tűnik, az a vélemény kerekedett felül, hogy inkább fejlesszék a fűzőket, így már az 1870-es évektől sorra jelentek meg a kifejezetten kismamák számára készített fűzők reklámjai az újságokban (Dr. Linquist által tervezett fűzőket hirdettek 2.25 dollárért *Peterson's Magazine* 1870. 57.számában; később a Warner Brothers által fejlesztett, egészségre nem káros fűzőket a *Peterson's Magazine* 1878. évi 78. számában,⁴⁷ német nyelvterületen Ag Haug Korsettfabrikation stuttgarti cég reklámja 1888–1889 folyamán). A York Museum

45 *Gyurgyák*, 2008. 198. p. 1.kép

46 1: „*Queen Bess*” márkanév alatt futó fűző a Royal Worcester cégtől 1876-ból a MET gyűjteményében (Itsz:2009.300.3496a-c); 2: szintén a Royal Worcester cég egy másik típusú kismama fűzője a Brooklyn Mus. gyűjteményéből (Itsz:50.105-139); 3: La Huri madridi székhelyű cég 1885-ös bordó selyemszatén darabja (Underpinnings Mus. Itsz:UM-2017-010); 4: Ferris cég által 1889-ben készített fehér fűző R. Kremer által működtetett aukciós cég oldalán; 5: oldalt gombos kismama fűző a Musée Imaginaire of Corsets, Lingerie and Swimwear gyűjteményéből; 6: nyers vászonból készült kismama fűző a York Museums Trust gyűjteményében (Itsz:YORCM:TSS51); 7: 2 db piros szövött szalaggal díszített kismama fűző a V & A Mus. gyűjteményében (Itsz:T.98-1984 és T.98A-1984)

47 *Moon*, 1995. 42. p.

darabja pontosan ugyanolyan, mint amit a stuttgarti cég reklámozott 1888-1889-ben.

A középosztálybeli asszonyoknak, nőknek szigorú napirendjük volt, öltözködésüket ehhez kellett igazítani. Aki ezen írott-íratlan szabályokat nem tartotta be, tudatlannak, nevetségésnek minősült. Itt ismét Kalocsa Róza művének „A ház asszonya” című fejezetben található leírására hagyatkozhatunk. „Hogy a ház asszonya hivatásának igazán megfeleljen, először is szoktassa magát a szigorú időbeosztáshoz, de ne csak beossa az időt, hanem vigye keresztül e beosztást határozott akaratereővel. [...] A délelőtt a háztartásé, csak ritkán, kivételes esetekben tesz látogatást ezekben az órákban; [...]”⁴⁸ „A női öltözékeket négy osztályba sorozhatjuk: a reggeli pongyolák; az egyszerű háziruhák, melyek gyakran utcán, bevásárlás alkalmával, vagy borongós időben is felvétetnek;”⁴⁹ majd még kettő díszesebb szettet említ: a sétaruhákat és a társasági estékre szánt elegáns öltözeteket. A napot tulajdonképpen kettévágta az ebéd: a délelőtt a háztartás körüli teendőké volt, praktikusabb, de takaros viseletben, míg az ebéd utáni időszak a vendégeskedésről és a kimenő esti programokról szólt díszesebb ruhákban.

Otthoni viseletre különösen népszerűek voltak az akár fűző nélkül is hordható (vagy belevarrt, könnyített fűzővel ellátott), bő elejérszettel rendelkező darabok, amit angol nyelvi környezetben *wrappernek* neveznek;⁵⁰ ezeknek híressé vált változatai az ún. „*Mother Hubbard*” ruhák.⁵¹ Könnyen előfordulhat, hogy az eredetileg otthoni házimunkákra szánt viseletet utcán, vagy délutáni vendégfogadás alkalmával is hordták, mivel a középosztály alsóbb rétegeiben nem mindenki tudott külön vizitruhát felvenni délutánra. Ilyen egyszerűbb, kevésbé díszített darabokat már katalógusokból is tudtak rendelni a korszakban, így a katalógusképek sokat segítenek a múzeumi példányok beazonosításában. A *Bloomingdale's* 1886-os katalógusában⁵² a háziruhák között találunk olyan fazonokat (58-59, 61. számú modellek), amelyek akár kismamaruhaként is tökéletesen funkcionáltak, hiszen elől bőven ráncoltak voltak, de ha e bőségre nem volt szükség, egy övvel összefogva csinossá tudták tenni. A 65. számú modellből

48 *Kalocsa*, 1884. 76. p.

49 *Kalocsa*, 1884. 549. p.

50 Ezek hosszú, bokát takaró egybevarrt ruhák, mindig hosszú ujjal, zárt nyakkal, elülső záródással. Formájuk az aktuális divatot mindig követte, 1870–1890 között két fő típusával találkozni a divatlapokban, katalógusokban: a hátul alakra szabott, de elől bő; illetve az elől-hátul teljesen alakra szabott verzióval. Pl: *Bloomingdale's Illustrated Catalogue*, 1886. 15. p.

51 *Moon*, 1995. 44. p.

52 *Bloomingdale's*, 1886. 16. p.

több darabot is találni múzeumi gyűjteményben, ebből a Metropolitan múzeumé éppen magyar vonatkozású is: Rosika⁵³ és Franciska Schwimmer ajándéka: egy fehér vászonból készült kétrészes, ún. matinée ruha.⁵⁴ Bár egyszerű, hétköznapi viselésre szánt ruházatról beszélünk, mégis a felhasznált anyagminőség függött a tulajdonos vagyoni helyzetétől és a használat évszakától. Például ismerünk egy drága kivitelű, sötétkék selyembársonyból készült darabot, amelynek a bélése is selyemszatén volt.⁵⁵ Ezt a ruhadarabot elég pontosan lehetett datálni 1865 és 1879 közé, mivel a tulajdonosáról — Lady Eustace Cecil of Hatfieldről — tudni lehet, hogy három gyermeke született: 1865-ben, 1872-ben és végül 1879-ben. Bár a felhasznált alapanyagok kifejezetten drágák, maga a szabás az egyszerűen praktikus, klasszikus háziruhák (wrapper) fazonját követi: földig érő, derékszabás nélküli darab, amely teljes hosszában elöl gombokkal záródik, az egyszerű, szűk ujj a vállnál enyhe ráncolással van bevarrva. A bal oldali mellrésznél egy kis órazseb van, a jobb oldalon csípőmagasságban egy foltzseb. Külön érdekessége a darabnak, hogy belül, a ruhához varrt halcsontmerezítés nélküli fűző található, ez az oldalán lévő fűzős záródással az aktuális testméretekhez igazítható. A sötétkék ruha derékbősége szintén szabadon állítható egy belül futó derékpántba húzott zsinórral.⁵⁶ A ruhán több olyan megoldás is van, amely a könnyű átalakíthatóságot, aktuális testmérethez való igazítást segíti. Egy 1894-es kifejezetten kismamáknak készült kiadvány (Wood, A.C.: *Mother and Babe. Their Comfort and Care*) ajánlja, hogy a mindennapi viseletként hordott ruháikat az asszonyok maguk alakítsák át, vagy eleve olyan darabokat készíttessenek (bőven ráncolt mellső résszel, összehúzható derékpánttal, stb.) amelyek később könnyen alakíthatóak. Két évvel később a már korábban idézett Scovil a *Preparation for Motherhood* című munkájában ugyanilyen javaslatot tett.⁵⁷ A sötétkék selyembársonyból készült darab ráadásul bélelt is, így feltételezhető, hogy inkább télen volt használatban. Nagyon hasonló fazonú a University of New Hampshire gyűjteményében található nyomott, geometrikus, barna-fehér aprómintás pamutvászonból készült kismamaruha.⁵⁸ A lady ruhájához képest szinte csak az anyaghasználatban van különbség, bár itt a belső fűzőről nem tudni semmit. A világos színű pamutzö-

53 Rosika Schwimmer, vagyis Bédy-Schwimmer Rózsa, a magyarországi feminista mozgalom egyik alapítója és vezetője, aki az első világháború után emigrációba kényszerült.

54 MET (Itsz: C.I.42.9.5a,b).

55 V&A Mus, (Itsz: T.66:1-2008).

56 V&A Mus; <https://collections.vam.ac.uk/item/O1134855/maternity-dress-unknown/>

57 Moon, 1995. 29–30. p.

58 Univ. New Hamp. (Itsz: 128a,b).

vetből arra lehet következtetni, hogy ezt a ruhadarabot inkább nyáron hordta a tulajdonosa.

A délutáni vendégfogadáshoz és mindenféle délutáni házon kívüli programhoz a délelőttinél díszesebb ruhát illet felvenni. Ezek voltak a vizit- vagy sétaruhák. Kismamáknak készített vizitruhából eddig kilenc darabot sikerült felkutatni.⁵⁹ Az összegyűjtött példányok közül a legizgalmasabb a Fashion Archives and Museum of Shippensburg University (Pennsylvania) gyűjteményében őrzött három darabból álló szett.⁶⁰ 2009-ben került az intézmény tulajdonába vásárlás útján, az akkori beazonosítás szerint egy blúz az 1860-as évekből, egy ruhaderékkel és egy szoknyával, amik későbbiek. 2021-ben egy kiállításra kezdték előkészíteni a darabokat, amikor arra figyeltek fel, hogy az egyébként későbbinek titulált részek nem szimpla női viseletek, mert szabóbabára helyezés után az optimális formájához pocakban igen sokat kellett tömni. A munkatársak legnagyobb meglepetésére a ruhából egy kismamaruha kerekedett ki. Az egyes részeket alaposabban szemügyre véve megállapítható, hogy az önmagában lévő, egyszerűbb ruhaderék egyértelműen korábbi divat szerint készült. A csapott váll, az ejtett ujjbevarrás, az ujj lefelé enyhén bővülő formája, a ruhaderék rövidegsége, a behúzott gombok és a vállvarrásnál, valamint a mandzettánál lévő keskeny fodordíszítés mind 1860–1865 körüli datálást mutat. Az a darab, amelyhez alj is van, már az 1873 és 1875 közötti divat egyértelmű jegyeit hordozza magán: hosszabb ruhaderék, a bevarrott ujj és sötétbarna díszítései a mandzettán, a paszpólozás, a pliszírozott keskeny fodrok, a nagy foltzseb a szoknyán, valamint önmagában véve a felső szoknya aszimmetrikus szabása. A szett mindhárom darabja ugyanabból a barna-fehér gingham kockás selyem(?)szövetből készült. Az 1870-es darabokat sötétbarna selyemszalag-sávok díszítik (amit esetleg egy korábbi alszoknyából

59 1: 1890-es királykék selyemszatén ruha R.Kremer által működtetett aukciós cég oldalán; 2: fehér-barna gingham kockás ruha 1875 körülről, amihez tartozik egy 1860-as szabású ruhaderék is Fashion Archives and Museum of Shippensburg University gyűjteményében (Itsz: S2009-06-007); 3: három darabból álló, drapp és sötétbarna sacque az ausztrál Powerhouse Collection-ból(Itsz: H6533); 4: búzakék kismamaruha bársony mandzettával a MoMu. Antw. gyűjteményében; 5: sötétbarna 1880 körüli kismamaruha szintén a MoMu. Antw. gyűjteményéből (Itsz:T/12/1286AB/J191); 6: bordó selyem kismamaruha a MET gyűjteményében (Itsz: 1985.363.9); 7: világosbarna selyemből három darabos ruhaszett a V & A Mus. gyűjteményében (Itsz: T.152 B-1966); 8: egy amerikai múzeumból eladásra került, világoskékre festett, vékony pamutvászon ruha fehér csipkedíszítéssel; 9: sárga, nagy uszályos 1880 körüli selyemruha a LiveAuctioners online katalógusában, amely anyagát és díszítését tekintve akár báli ruha is lehetne.

60 Fashion Archives and Museum of Shippensburg University (Itsz: S2009-06-007).

szabtak ki). A szoknya biztosan egy korábbi, valószínűleg az 1860-as évekbeli felsőhöz tartozó szoknyából lett átalakítva.⁶¹ Ez az érdekes darab több mindent elárul az egyébként ismeretlen viselőjéről. Egyrészt, hogy már az 1865 körüli időszakban is használta ezt a ruhát valószínűleg nyilvános helyeken (anyaga selyemszövet, otthonra az egyszerűbb pamutokat, flanelt, posztót használták). Másrészt az 1873–1875 körüli időben lett állapotos, és az addigra már divatjamúlt ruháját alakította vagy alakíttatta át a takarékoság jegyében, az új divatnak megfelelően, hogy továbbra is részt vehessen a társasági életben. A többi vizitruhárol is egyértelműen megállapítható, hogy az adott korszak divatjelenségeit viselik magukon mind anyagminőség, mind színek, mind díszítési technikák tekintetében.⁶² A fotográfiaikon csak vizitruhába öltözött kismamákat láthatunk.

A híres Worth divatcég párizsi szalonjában egy kismamára szabott, világos drapp selyemszövetből készült báli ruha⁶³ pedig arra hívja fel a figyelmünket, hogy az illemtankönyvek tiltásai valóságos jelenségre reflektáltak; olykor előfordult, hogy a várandósság utolsó hónapjaiban mégiscsak a bálban forgolódott egy-egy fiatalasszony. Sőt, tudni lehet, hogy ez a híres divatszabóság külön kismama-részleget (*maternity department*) tartott fenn, ami azt jelenti, hogy drágább vizitruhákból és báli ruhákból akadt elegendő megrendelés egy önálló részleg működtetéséhez.⁶⁴

E változatos források azt mutatják, hogy a középosztálybeli hölgyek kelenyégjük összeválogatásával tudatosan készültek a házasság utáni gyermekáldásra, és ehhez teljes ruhatárukat felkészítették a fehérműktől legalább a vizitruháig. A ruhatár kialakításához (is) segítségért fordulhattak tapasztaltabb rokonaikhoz, barátnöikhez, s ha ez nem lett volna elég, még különféle útmutatók is segítettek őket tanácsaikkal. Minden korabeli forrás hangsúlyozta, a kényelem és az egészség az első, de ez az állapot ne akadályozza a nőt a társasági életben való aktív részvételben. Az előzetesen várthoz képest nemcsak fehérműkkel és háziruhákkal találkozhatunk a múzeumi gyűjteményekben, hanem jó minőségű,

61 Koontz, 2021.

62 A korszak női vizitruháira általánosan elmondható, hogy sötétebb árnyalatú, nehezebb szövetekből készültek (királykék, sötétkék, lila, barnák árnyalatai, bordó bársonyok, brokátok, ripszek, selymek), a turmúros szoknyaforma minden jellegzetességével, olykor uszályal. Előszerttel használták díszítés gyanánt a pliszírozást, a ruhaderekak a korábbi időszakhoz képest kifejezetten hosszúak, sokszor duzosak, masnikkal díszítettek, vagy az ún. Watteau-ráncsal szabták a ruhát.

63 MET ltsz: 2009.300.2993a,b.

64 Trubert-Tollu et. al, 2017. 55. p.

a divatjelenségeket követő vizitruhákkal és kifejezetten luxus kategóriába tartozó bál ruhával is. És ha a Worth divatház — amely kifejezetten exkluzív bál- és vizitruhákra specializálódott méretes szabóság volt Párizsban — külön kismamákra szakosodott részleget működtetett, az azt sugallja, hogy folyamatosan szép számú megrendelést kellett teljesíteniük kismamák számára. Vagyis úgy tűnik, hogy a várandósság időszaka a középosztálybeli nők számára nem jelentett feltétlen elzárkózást a társasági élettől, a megfelelő elővigyázatosság betartásával élhették megszokott életüket.

Források és irodalom

Források

- A Bazár, 1. (1906) A Bazár, 1. (1906.10.01.) 1. sz.
- Magyar Bazár, 30. (1895) Magyar Bazár. Szépirodalmi Melléklet, 30. (1895.04.01.) 13. sz.
- Allbutt*, 1888 *Allbutt, Henry A.*: The Wife's Handbook. How a Woman Should Order Herself During Pregnancy. London, 1888.
- Bloomingdale's, 1886 Bloomingdale's Illustrated 1886 Catalogue by Bloomingdale Brothers. Fashions, Dry Goods and Housewares. New York, 1886.
- Chavasse*, 1877 *Chavasse Pye H.*: Advice to a wife ont he management of her own health and ont he treatment of some of the complaints incidental to pregnancy, labour and sucking. London, 1877.
- Hugonnai*, 1907 *Hugonnai Vilma*: A nő mint házi orvos. Az egészség ápolásának kézikönyve, különös tekintettel a női- és gyermekbetegségekre valamint a szülészetre és gyermekápolásra. II. kötet. Bp., 1907.
- Kalocsa*, 1884 *Kalocsa Róza*: Az illem könyve, 1/1. A művelt izlés és a tapintatos modor az élet különböző viszonyaiban. Bp., 1884.
- Scovil, 1896 *Scovil, Elisabeth R.*: Preparation for Motherhood. Philadelphia, 1896.

- Strawbrigde, 1883 Strawbrigde & Clothier's quarterly Catalogue, 1883
Summer, 2 (1883) 2. sz.
- Wohl, 1891 *Wohl Janka: Illem. A jó társaság szabályai.* Bp., 1891.

Múzeumi adatbázisok

- Brooklyn Museum Costume Collection, New York (Brooklyn Mus.)
The Metropolitan Museum of Art — The Costume Institute, New York (MET)
MoMu — Fashion Museum, Antwerpen (MoMu Mus)
University of New Hampshire, Irma G. Bowen Historic Clothing Collection
(Univ. New Hamp)
York Museums Trust, Costume and Textiles Collection (YORCM)
Victoria and Albert Museum, Textiles and Fashion Collection, London (V&A
Mus)

Hivatkozott irodalom

- Dányi, 1991 *Dányi Dezső: Demográfiai átmenet 1880–1960* (Princetoni indexek). In: *Demográfiai átmenet Magyarországon.* Szerk.: Szentgáli Tamás — Andorka Rudolf — Habcsek László. Bp., 1991. 187–232. p. (Történeti demográfiai füzetek 9.)
- Dobszay-Fónagy, 2005 *Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán: Magyarország társadalma a 19. század második felében. Népeség és népesedési viszonyok.* In: *Magyarország története a 19. században.* Szerk.: Gergely András. Bp., 397–400. p.
- F. Dózsa, 1989 *F. Dózsa Katalin: Letűnt idők, eltűnt divatok, 1867–1945.* Bp., 1989.
- Faragó, 2011 *Faragó Tamás: Bevezetés a történeti demográfiába.* I. kötet. Bp., 2011.
- Gyurgyák, 2008 *Magyarország története képekben I. A dualizmus kora.* Szerk.: Gyurgyák János. Bp., 2008.

- Katus*, 1980 *Katus László*: A demográfiai átmenet kérdései Magyarországon a 19. században. In: *Történelmi Szemle*, 23. (1980) 2. sz. 270–308. p.
- Kéri*, 2008 *Kéri Katalin*: *Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus kori Magyarországon, 1867–1914.* Pécs, 2008.
- Kósa*, 2006 *Kósa László*: A polgári társadalom korának művelődése I. A hétköznapi élet. In: *Magyar művelődéstörténet.* Szerk.: Kósa László. Bp., 2006. 315–418. p.
- Krász*, 2023 *Krász Lilla*: *Születés és anyaság a régi Magyarországon.* Budapest, 2023.
- Rieger*, 2014 *Rieger, K.I.*: Garment No. 5. The New Woman Novel and the First Maternity Clothes. In: *CEA Critic. An Official Journal of The College English Association*, 76. (2014) 3. sz. 259–266. p.
- Trubert-Tollu et, al.*, 2017 *Trubert-Tollu, Chantal – Martin-Hattemberg, Jean-Maire – Olivieri, Fabrice – Tetart-Vittu, Françoise*: *The House of Worth, 1858–1954: The Birth of Haute Couture.* London, 2017.

Internetes hivatkozások

- Koontz*, 2021 *Koontz, A.S.*: Tales from the Fashion Archives. Innovation, Endurance and Mobility in Women’s Fashion, 1860 to 1915., 2021. <https://fashionarchives.org/exhibitions/digital-exhibitions/tales-from-the-fashion-archives/> (utolsó letöltés: 2023.12.02)
- Moon*, 1995 *Moon, C.C.*: *Selecting and Adapting Clothing for Pregnancy in the nineteenth century.* (Szakdolgozat) Iowa State University, 1995. <https://dr.lib.iastate.edu/handle/20.500.12876/70543> (utolsó letöltés: 2023.11.20.)

GÁL JÁNOS

BOBULA IDA TÖRTÉNETÍRÓI PÁLYÁJA

Bobula Ida (1900–1981) életművét általában két, egymástól jól elkülönülő kontextusban láttatja a hazai historiográfiai diskurzus. Rendszeresen kerül a nőtörténeti vizsgálódások fókuszába, mint az egyik első nő, aki a Horthy-korszakban humán értelmiségi karriert futott be. Másfelől, az alternatív őstörténeti elméletekkel foglalkozó művelődéstörténet a sumer–magyar rokonságról való gondolkodás jelenkori irányait kijelölő ideológust kutatja. E két oldal, amely a Bobula munkásságában bekövetkezett törést is tükrözi, nem került eddig egyszer sem az életutat végigkísérő történeti elbeszélésbe.

Rövid áttekintésem célja éppen az, hogy ezt a lehetőséget megragadva egy újabb árnyalatot tegyen hozzá a magyar nőtörténet jelenlegi képéhez. Bobula Ida egyetemi pályafutása, itthon úttörőnek számító, nők történelmét feldolgozó kísérlete, majd az emigrációban a magyar őstörténeti ezotéria felé fordulása a 20. századi magyar történelem nem példa nélkül álló jelenségei, és ezeket egy egyszerű kronológiai sorrendet követő narratívában lehetőségünk van egymás mellé helyezni, kölcsönhatásaikat megfigyelni.

Tanulmányomban először Bobula Ida karrierjének első felét követem a második világháború végéig, ezen keresztül szeretnék részleges válaszokat adni arra a kérdésre, hogy milyen is volt a humán értelmiségi nő helyzete a Horthy-korszakban. Ezen belül külön elemzés keretében foglalkozom Bobula egyik legfontosabb munkájával, *A nő a XVIII. század magyar társadalmában* című monográfiájával, egyúttal megpróbálom beilleszteni a művet a hazai nőtörténetírásba. Végül arra keresem a választ, hogy hogyan vehetett Bobula történészi működése látványos fordulatot, és hogy miként vált a sumer–magyar rokonság elméletében hívó szubkultúrák egyik hősévé, illetve miként nyitott új korszakot az elmélet történetében.

Az életút első szakasza

A Bobula lengyel felmenőkkel rendelkező, Felső-Magyarországra települve lassan elszlovákosodó nemesi család volt.¹ A familia kései sarja, idősebb Bobula János (illetve Ján Nepomuk Bobula), Bobula Ida apai nagyapja még a Liptóújvári

1 *Kempelen*, 1940. 35–36. p.

melletti Dovalovban született 1844-ben.² Építőmesterként került a későbbi fővárosba, 1863-ban pedig itt teremtett egzisztenciát. Rövid időn belül az országos szlovák nemzetiségi közélet egyik szervezője és vezéralakja lett: hírlapot alapított, politikai röpiratokat adott ki, országgyűlési képviselőként a magyar többséggel való kiegyezést akarta megvalósítani.³ Fia, ifjabb Bobula János apja politikai karrierjét ugyan nem, de építész hivatását folytatta, a századfordulón és a 20. század első két évtizedében számos jelentős közintézményi és szakrális épületet tervezett és kivitelezett. A Bobula dinasztia tehát a Monarchia gazdasági konjunktúráját kihasználva felemelkedett felső középosztálybeli polgárcsalád volt, amelyben az asszimiláció ellenére még erősen élhettek a nemzetiségi tudat elemei.

Ida a család három gyermeke közül elsőként született. Egész ifjúkora alatt fiúgimnáziumnál bejegyzett magántanulóként nevelkedett, 1911-ben a Magyar Királyi Tanárképző Intézet Gyakorló Főgimnázium első osztályába vették fel. 1915-től viszont a Liptószentmiklói Magyar Királyi Állami Főgimnáziumban volt magántanuló, és itt is végezte el a nyolcadik gimnáziumi osztályt 1917-ben.⁴ A középiskola teljesítése után a Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetemen folytatta tanulmányait, ahol 1921-ben tanári alapvizsgát tett,⁵ 1923-ban pedig megszerezte bölcsészdoktori fokozatát.⁶ Pesti stúdiumai után ösztöndíjasként két évig az Egyesült Államokban, a Pennsylvania államban található Bryn Mawr College kurzusain tanulhatott. A felsőoktatási intézmény kifejezetten hölgyek oktatására alakult, képzésein leginkább szociális munkával és szociológiai kutatásokkal foglalkoztak.⁷

Magyarországra hazatérve a közigazgatásban várta biztos megélhetés. Klebelsberg Kuno 1926-ban személyesen nevezte ki az egyetemi és főiskolai leányinternátusok ügyeinek előadójává, ezzel ő lett a Vallás- és Közoktatásügyi

2 Kovács, 2003. 4070. p.

3 Lesfalvi, 2016. 87. p.; Demmel, 2016. 76–113. p.

4 Bár arról nincs információnk, hogy miért került Ida Liptószentmiklósra, a körülmény annyit elárul, hogy a családnak élő kapcsolatai voltak a Felvidéken maradt gyökereivel. A Liptószentmiklói Magyar Királyi Állami Főgimnázium Értesítője 1915–1916. 1916–1917.

5 Hivatalos Közlöny 1921. 28. sz. 3. p.

6 Bobula előterjesztett szigorlati témakörei az újkori egyetemes történet, a keleti népek ókori története és a magyar irodalomtörténet voltak. A későbbi sumer orientáció tehát nem volt minden előzmény nélküli. HU ELTEL VIII.I.008.a.29.

7 Farrow, 1962. 67–71. p.

Minisztérium első női referense.⁸ E beosztását 1933-ig megtartotta, jóformán évente lépett előre a fizetési osztályokban. Ebben az évben ugyanis a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége által fenntartott Sarolta Kollégium igazgatójának választották.⁹ Majdnem a második világháború végéig, egészen 1944-ig állt az intézmény élén. Szakmai előmenetele csúcsaként, 1939-ben a debreceni Magyar Királyi Tisza István Tudományegyetemen a „Fejezetek az újkori magyar kultúrtörténelemből” tárgykör magántanára lett.¹⁰

Bobula Ida eddigi pályaképének vázlatos áttekintése ebben a formájában csak egy kronológiai sorrendet követő adathalmaz, amely segítheti a későbbiekben általam elemzett szövegek értelmezését. Komplexebb képet kaphatunk, ha Bobula személyét a korszak női történeti tendenciáinak értelmezési tartományához mérjük. Először is mindenképp szükséges a diplomás nőkre, azaz Bobula tág értelemben vett társadalmi csoportjára vetnünk egy pillantást a két világháború közötti időszakra vonatkozóan.

A vizsgált korszakban a női felsőoktatás kettős képet mutat. Az első világháború után az oktatáspolitikai is nehezen birkózott meg a számtalan kihívással. A katonai szolgálat miatt tanulmányaikat halasztó, félbehagyó férfi jelentkezők és hallgatók magas száma, illetve az egyetemi férőhelyek számának infrastrukturális és pénzügyi problémák miatti korlátozottsága jelentette a legnagyobb nyomást. Bár a recens történettudományos diskurzus kisebb hangsúlyt fektet a kérdésre, de az államhatalom a numerus clausussal nem csupán nemzetiségi és vallási (antiszemita) alapú diszkriminációt hívott életre: a nők felsőoktatásba kerülését is igyekezett akadályozni azzal, hogy a női hallgatók felvételének szabályozását az autonómiára hivatkozva átengedte az egyetemeknek, amelyek természetesen éltek is a korlátozás lehetőségével.¹¹ A női felsőoktatás jogi környezete hol ja-

8 A személyes levél szövegét Bobula Ida büszkén le is közzétette a hozzá közel álló Magyar Asszony című folyóiratban: Magyar Asszony 1926. 11. sz. 327. p.; A későbbiekben az 1934-es állami zárszámadás úgy fogalmaz Bobulával kapcsolatban, hogy „több éven át az amerikai egyetemeken tanulmányozta a leányinternátusok szervezetét és belső életét”. Nem kizárható a lehetőség, hogy Bobulát azért várta itthon biztos pozíció, mert már tanulmányútjának célja is az volt, hogy a leányinternátus ügyeinek kezeléséhez megfelelő szakember váljék belőle. A Magyar Királyi Legfőbb Állami Számvevőszék jelentése a magyar államnak az 1933/34. évről vonatkozó zárszámadásról 1934. 103. p.

9 Az 1933-as év végéig még minisztériumi előadóként dolgozott, 1934-ben töltötte be az igazgatói pozíciót. Pesti Hírlap, 1934. február 16. 8. p.

10 Hivatalos Közlöny, 1939. 2. sz. 34–35. p.

11 Sipos, 2017. 250–252. p.

vult, hol romlott,¹² az egyetemi és főiskolai hallgatók nemi megoszlásában a nők aránya folyamatos, de csekély növekedést mutatott, hozzávetőlegesen 10% alatti értékről indult, és 15% fölé jutott.¹³

Nem meglepő, hogy a megkülönböztetés és akadályoztatás hatására a tudományos fokozatot szerzők között a korszakban még kisebb volt a nők aránya. Noha Bobula bölcsészdoktori fokozatszerzésekor még nem készültek országosan egységes statisztikák, a szintén aktív tudományos előmenetelének idejét átfogó 1931 és 1941 közötti évtized adatai is támpontot nyújthatnak: tíz év alatt alig több mint ezer nő szerzett doktorátust, ez mintegy 6 %-nak felelt meg.¹⁴ Az egyetemi gradusok csúcsát jelentő nyilvános rendes tanárságig a nők ekkor még el sem juthattak, az elérhető maximumot számukra az egyetemi magántanári kinevezés jelentette. A két világháború között ez mindössze tíz nőnek sikerült, akik között ott találjuk Bobula Idát is.¹⁵ Mindent összevetve tehát azt mondhatjuk, hogy Bobula érvényesülése az értelmiségi pályán egyfelől illeszkedik a történelem nagyobb erőhatásai által irányított tendenciákba, de azoknak egy kivételesen ritka, bizonyára a családi háttér kiváltságaival is összefüggő megnyilvánulása.

A nők oktatásban és munkaerőpiacon való érvényülésére Bobula már saját korában is rálátással bírt, ezzel kapcsolatos meglátásait és meggyőződéseit a nyilvánosság különböző fórumain hangoztatta. Személyét kiterjedt aktivista tevékenysége különösen a feminizmus történetének relációjában teszi fontossá. A nőtörténeti periodizációk szerint ugyanis a két világháború közötti időszak a feminizmus nagy hullámvölgye mind a nők általános jogi, társadalmi helyzete, mind a feminista ideológia és mozgalom szempontjából.¹⁶

1920 és 1924 között az Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége női szakosztályának elnökeként működött, munkatársa volt a Magyar Női Szemlének, az Egyetemet és Főiskolát Végzett Magyar Nők Egyesülete periodikájának,¹⁷ amely szervezet alelnöki tisztét is betöltötte.¹⁸ Egyetemi tanulmányai

12 1927-ben egységesítették, bizonyos területeken könnyítették a nők bekerülését az egyetemekre, 1928-ban még a magántanári vizsga lehetőségét is megnyitották a nők számára, 1934-ben a gazdasági világválság miatt szigorúbb női létszámkorlátokat vezettek be. *Papp – Sipos*, 2017. 100–101. p.

13 *Papp–Sipos*, 2017. 115–116. p.

14 *Papp–Sipos*, 2017. 120–121. p.

15 *Kissné Novák*, 2002. 340–341. p.

16 *Papp–Sipos*, 2017. 21–25. p.

17 *Pető*, 2018. 556. p.

18 Keresztény magyar közéleti almanach 1940. 115. p.

alatt már részt a vett az újkonzervatív Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége ifjúsági életében is,¹⁹ 1936-ban a szervezet kulturális szakosztályának elnökévé választották.²⁰ Aktív publicista volt, már fiatalon felszólalt a nők felsőoktatásba kerülésének akadályoztatása ellen.²¹ A nők története iránti érdeklődése nem merült ki újságcikkek írásában, hosszú kutatás gyümölcse volt első monográfiája, *A nő a XVIII. század magyar társadalmában*.

A nőtörténet lehetséges kezdete Magyarországon

Bobula Ida 1933-ban minden bizonnyal történelmi lépést tett első monográfiája megjelentetésével. *A nő a XVIII. század magyar társadalmában* az első olyan tudományos apparátussal megírt, magyar nyelven publikált mű, amely a női életrajz műfajától elszakadva, a nők helyzetének átfogó igényű vizsgálatára vállalkozott egy adott korszakra vetítve. Ahhoz viszont, hogy Bobula munkájának historiográfiai szerepéről a lehető legobjektívebb képet kaphassuk, magát a kötetet forrásként is elemeznünk kell, gondolatmenetének néhány pillérét kiemelve. Az imperatívuszt a hazai a nőtörténet adóssága indokolja: néhány ismeretterjesztő cikknek tekinthető összefoglaláson kívül ugyanis a nőtörténetírás történetének nincsen a teljesség igényével íródott feldolgozása.²² Az elérhető összefoglalások a nőtörténetet kizárólag a kritikai fordulat után megformálódott irányzatként értelmezik, tehát narratívájuk az 1960-as évekkel kezdődik, figyelmen kívül hagyva a korábbi, szervesen kapcsolódó előzményeket.

Művének előszavában Bobula Magyarországon feltehetően először fejt ki, hogy a hazai történetírás mulasztása a nők történetének feldolgozatlansága. Viszont egészen érdekes a megfogalmazott cél, amiért véleménye szerint ez változásra szorul: „[...] az eredmény a nagy magyar per fegyvertárába való lenne. Ha

19 A MANSz közgyűlésén felbukkan a neve, az ifjúsági csoport munkájáról referált, nem tudjuk milyen pozícióban. Szózat 1922. április 20. 6. p.

20 Nagy, 2022. 91. p.; E ponton ki kell emelnem, hogy a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége nőket tömörítő egyesület volt, viszont nem tartozott szűk értelemben a klasszikus nőmozgalmi szervezetek csoportjába. A MANSz 1919-ben eredetileg irredenta szervezatként alakult, az ellenforradalmat és Horthyt támogató arisztokrata nők politikai közvéleményének irányítására. (Pl. az alakuló ülésen maga Teleki Pál és részt vett.) Természetesen a társadalmi változásokat követendő, nyilvánossága teret adott a nőjogi kérdések felvetésének és megvitatásának, de a későbbiekben sem szűnt meg a kormány szócsove lenni. Nagy, 2022. 61–75. p.

21 Bobula, 1928. 581–595. p.

22 Pető, 2001.; Orosz, 2014.

nemcsak állító mondatban fogjuk odavetni, hogy a magyar ember erősen tiszteli a nőt, hanem cáfolhatatlanul bebizonyítjuk, hogy a magyarság ősi kultúrájának volt alapvető eleme az intézményekben és a valóságos életformákban megnyilvánuló nő tisztelet, [...] ezzel sokat nyerhetünk a nyugati kultúrnépek, [...] szemében, akik nemzetek kultúráját egybekötve a nő által elfoglalt helyzettel is mérik.”²³

Bobula tehát érzékelhetően nem a progresszív, a korszakban megjelenő új történettudományos aldiszciplínák és módszertanok itthoni megjelenésének elmaradását hiányolja. Értekezését, sőt, magát a nők történetét az irredenta mozgalomban felhasználható „fegyverként” írja le. Ez valamelyest a kultúrfőlény eszméjét is játékba hozza, mivel a megfogalmazás azt is kifejezi, hogy a magyar kultúra színvonalában nem a térségi államokéhoz, hanem a nyugat-európaiakéhoz mérhető.²⁴ Munkájának ezáltal deklarálta inkább ideológiai, mint tudományos célkitűzései voltak.

Az első nagyobb fejezet, amely a magyar nők jogi, társadalmi helyzetét hivatott bemutatni, megerősíti az előszóban kijelölt irányt.²⁵ Bobula láthatóan inkább érveléséhez használja csekély mennyiségű forrását, — amelyek főleg jogi gyűjteményeket és irodalmi példákat jelentenek, — minthogy forrásaiból akarna rekonstruálni a múlt valóságát. Ezt a tendenciát bontja ki a következő fejezet újabb témája, a galantéria története Európában és Magyarországon. Ez a fejezet közvetett módon, de plasztikusan jeleníti meg Bobula történelemszemléletét.

Nagyívű narratívájának kiindulópontja a galantéria, a nők iránti udvariasság francia barokk kultuszának kialakulása XIV. Lajos udvarában. Erről Bobula megállapítja: „A nők helyzete szempontjából a galantéria nagy haladás volt.”²⁶ A fran-

23 *Bobula*, 1933. 5. p.

24 Klebelsberg nyíltan vállalta publicisztikájában, hogy a felsőoktatás megnyitása a nők előtt összhangban áll a neoneacionalizmus szemléletével, mondván: „A magyar nőnek vannak egészen speciális szellemi tulajdonságai, amelyeknek kiképzéséről nem mondhatunk le, különösen most, a nemzet életének olyan szakában, amikor csak a magyarságban rejlő összes erkölcsi, szellemi és fizikai erők teljes kihasználása és megfeszítése esetén menthetjük meg a végeny-szet szélére jutott hazánkat.” (*Klebelsberg*, 1929. 68–69. p.) Talán erősítheti Bobula kultúrfőlényhez és személyesen Klebelsberg vélekedéséhez való kötődését, hogy az előszó végén a kultuszminiszterrel e szavakkal emlékezik meg: „El nem múló hálás kegyelettel jegyzem fel végül Klebelsberg Kunó gróf nevét, kinek buzdítása, munkám iránti jóakarató érdeklődése és támogatása nélkül az létre sem jöhetett volna. Ez a marék búza is az Ő vetéséből való.” *Bobula*, 1933. 6. p.

25 *Bobula*, 1933. 9–61. p.

26 *Bobula*, 1933. 65. p.

cia udvari kultúra 18. századi, egyre inkább a klasszicizmus és a felvilágosodás hatása alá kerülő fejlődését Bobula már a „galantéria elfajulása” című fejezetben tárgyalja.²⁷ Az átalakuló udvari és szalonéletet torz, egészségtelen produktumnak láttatja. Az arisztokrata nők befolyásának növekedését a társadalom önmagából való kifordulásaként értelmezi, amely együtt jár az erkölcsi romlással, a nő afféle önprostituálásával: „A becsületes és tudatlan középkori szolgálóasszonnyal mások rendelkeztek ugyan, hatalom alatt állt, de nem kellett saját magának piacra vivésével foglalkoznia.”²⁸

A szerző szerint Bécsben nagyobb részt az „elfajult galantéria” vert igazán gyökeret,²⁹ és még ha Mária Teréziát női hősként festi is le,³⁰ a felvilágosult abszolutizmus végét e szavakkal értékeli: „1790-ben nagy lidércnyomás alól szabadult fel a nemzet: meghalt a vaskezű, fanatikus II. József, és elérkezettnek látszott az idő, hogy a nemesség visszaállítsa jogaiba a régi alkotmányt, biztosítva a régi kiváltságokat.”³¹ A II. József-re vonatkozó erősen negatív jelzők Habsburg- és modernitás-ellenességet fejeznek ki, a magyar nemesség ősi kiváltságainak restitúálását reflexió nélkül pozitívumnak értékeli, ami primordialista szemléletet tükröz. Ez utóbbi erősíti a nemzetkarakterológiát validáló nyelvezet: „Az 1790-es nemzeti felbuzdulás, sajnos, szomorú példája maradt annak, hogy milyen hiábavaló külsőségekre szokta nemzetünk robbanásszerűen elfecsérelni az energiákat, melyeket szerencsésebb természetű népek nemzetük és hazájuk céltudatos felemelésére fordítanak.”³²

Összességében a szöveg gondolatmenete, megállapított tulajdonságai két következtetést implikálnak számunkra: 1. *A nő a XVIII. század magyar társalmában* innovatív témafelvetése okán ugyan a magyarországi nőtörténet egy korai előzményének tekinthető, azonban a korszakban is erősen szubjektívnek, ideológiaiilag meghatározottnak mondható szemlélete, módszertani önkénye közelebbi rokonságot mutat a történeti esszé műfajával — közelebbről például Szekfű Gyula *Három nemzedékével* –, mint a későbbi nőtörténeti munkákkal. 2. Bobula későbbi ezoterikus őstörténeti szemléletének számos elemét már ebben a műben is regisztrálhatjuk, mint például a primordialista szemléletet, a magyarság más nemzeteknél értékesebb, a Habsburg elnyomást és a bomlasztó nyugati hatásokat

27 Bobula, 1933. 67–74. p.

28 Bobula, 1933. 72. p.

29 Bobula, 1933. 92–94. p.

30 Bobula, 1933. 100–102. p.

31 Bobula, 1933. 146. p.

32 Bobula, 1933. 153. p.

megelő közösségként történő prezentálását. Ennek fényében Bobula nőtörténetről az ezoterikus őstörténet felé fordulását érdekesebb folyamatnak, mint törésnek értelmezni.

Bár Sipos Balázs tanulmányában kimerítően foglalkozott Bobula kötetének recepciójával,³³ mégis fontosnak tartom néhány körülmény kiemelését. A kiadványról összesen tizenkét sajtóban megjelent reakció született. Ebből három napilapokban, hetilapokban közölt, rövid könyvajánlónak, és nem tudományos igényű recenzióknak tekinthető.³⁴ Több, folyóiratban megjelent recenzió szerzőjéről feltételezhető, hogy valamely személyi kötődés miatt nyilatkozik elismerően, ilyen lehetett a közös nőmozgalmi alap,³⁵ vagy a Társadalomtudományi Társulat tagsága.³⁶ A Századok volt a legelitebb szakmai orgánus, amelyben említést nyert, de itt is az a Pleidell Ambrus recenziálta, aki az Országos Levéltár levéltárosaként segítette a mű létrejöttét. Véleménye elmarasztaló volt, a kötetet publicisztikai szemléletűnek tartotta.³⁷ Az adatokat értékelve sajnos azt mondhatjuk, a mű csekély szakmai visszhangot keltett, osztatlan elismertségre sem tett szert. A magyarországi történész cég az 1930-as években lényegében ignorálta az új kutatási területet, nagy valószínűséggel ez is hozzájárult ahhoz, hogy Bobula nőtörténettel foglalkozó kutatásai nem folytatódtak.

A pleidelli kritika sajnos a későbbiekben beigazolódni látszott: az emigrációjáig kiadott utolsó nagyobb lélegzetű munkája, *A nők útja a matriarchatustól a mai társadalomig* már egyértelműen a publicisztika tárgykörébe tartozik, ismeretterjesztő jelleggel és feminista retorikával, tudományos apparátus nélkül értekezik a nőuralom jelenségéről.³⁸ Emellett csak kisebb, épp hogy az általa korábban meghaladni próbált műfajt képviselő, rövid női életrajzokat közölt.³⁹ 1942-ből egy Domanovszky Sándornak küldött leveléből és annak mellékletéből tudjuk, hogy *A nő a XVIII. század magyar társadalmában* után elkészült egy 19. századot feldolgozó folytatás kéziratával. A tartalomjegyzéket ismerjük is, de sajnos feltehetően sem a levélre nem érkezett válasz, sem a szöveg nem került kiadásra.⁴⁰

33 Sipos, 2017.

34 Budapesti Hírlap, 1934. február 18. 17. p.; Magyar Hírlap, 1935. február 17. 31. p.; Magyarország, 1934. február 11. 17. p.

35 Pukánszky, 1934.

36 Szombatfalvi, 1934.

37 Pleidell, 1935.

38 Bobula, 1938.

39 Bobula, 1936.

40 MTAK Kt Ms 4523/277, 278.

Emigráció és szakmai fordulat

A második világháborút Bobula még a Sarolta Kollégium igazgatójaként vészelte át. Intézményében kórház működött, ismerősei közül többen itt találtak menedéket, mint például Illyés Gyula vagy Németh László családja.⁴¹ A nyilas államhatalom már Budapest ostroma alatt rendelkezett a Sarolta Kollégiumot fenntartó Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségének felosztatásáról, a szervezet az ostrom után sem volt képes reorganizálódni, így Bobula addigi pozíciója lényegében megszűnt.⁴² A háborút követő két évből kevés információnk van megélhetéséről, de közéleti aktivitása látványosan nem lankadt. 1945 augusztusában már a Független Kisgazdapárt óbudai szervezetében szónokolt a női emancipációról,⁴³ majd a novemberi nemzetgyűlési választások képviselőjelöltje,⁴⁴ egy évre rá szerepelt a fővárosi közgyűlésbe szellemi és közéleti vezetők közül választandó 10 tag jelöltjei között.⁴⁵

1947 júniusában a Vallás- és Közoktatási Minisztérium újra kollégiumi igazgatóvá nevezte ki.⁴⁶ Ezen a nyáron már javában zajlottak a „kékcédulás választások” előkészületei, a Magyar Kommunista Párt és a szovjet hatóságok nyomásgyakorlása elől egyre több kisgazda politikus emigrált nyugatra, így júliusban Bobula, mint pótképviselő országgyűlési mandátumhoz jutott.⁴⁷ Utoljára 1947 októberében bukkan fel a neve magyarországi tudósításokban. Az Egyetemet és Főiskolát Végzett Magyar Nők Egyesületének háború utáni első, újjáalakuló közgyűlésén felszólalt, a lap pedig arról is tudomást szerzett, hogy még novemberben New Yorkba utazott előadásokat tartani.⁴⁸ Feltételezhető, hogy ekkorra már Bobula is érezte a politikai lehetőségei szűkülését, és már bizonyos volt afelől, hogy el kell hagynia hazáját. 1947. október 21-én kelt levele töredékes információkat ad arról, hogy Hankiss János irodalomtörténész egyetemi tanár segített neki pályázni egy Egyesült Államokban meghirdetett ösztöndíjra.⁴⁹

41 *Illyés*, 2013.

42 *Nagy*, 2022. 183–190. p.

43 *Szabadság*, 1945. augusztus 8. 4. p.

44 Az 1945. évi november hó 29-ére összehívott nemzetgyűlés képviselőinek lakáskönyve 1947. 64. p.

45 *Fővárosi Közlöny*, 1946. november 11. 2. p.

46 *Magyar Közlöny*, 1947. június 15. 2. p.

47 *A Reggel*, 1947. július 7. 5. p.

48 *Magyar Nemzet*, 1947. október 31. 2. p.

49 MTAK Kt Ms 5993/58.

Nem sokkal később, 1948 januárjában az amerikai Magyar Hírnök már a New Jersey College for Women új tanáráként említi Bobulát.⁵⁰ Itt csak 1948-ig maradt, hosszú ideig főállásban a washingtoni Library of Congress-nél dolgozott.⁵¹ Ezek az évek különösen fontosak az életmű értelmezése szempontjából, ugyanis Bobula ekkor végérvényesen hitet tett a sumer–magyar rokonság mellett. Viszont amennyire neuralgikus pont ez, annyira kevés forrással és adattal rendelkezünk a folyamatról, amely alig néhány év leforgása alatt Bobulát a korai nőtörténeti kísérletektől az őstörténeti ezoterikus elméletek irányába terelte.

A nő a XVIII. század magyar társadalmában elemzését adó alfejezetben előrevetíttem, hogy Bobula munkamódszerében, nemzet- és történetiszemléletében már kezdetektől fogva rengeteg elemet találunk, amelyek a tudományos paradigmával való szakításra predesztináltak. Mégsem találjuk közvetlen nyomát annak, hogy mikor, milyen hatásra hagyott fel hosszú évekig tartó kutatásának folytatásával, és miért választotta az új irányt. Természetesen az alternatív őstörténeti elméletekről folyó tudományos diskurzus sosem mulasztja el megemlíteni az emigráns léttel összefüggő mentális jelenségeket, a kiábrándító jelenből a múlt felé fordulást vagy a realitáshoz való viszony megváltozását.⁵²

Mivel azonban tudjuk, hogy az emigráns, történetírással is foglalkozó magyar szerzők többsége nem lett szabályszerűen az őstörténeti elméletek híve, ezt nem tekinthetjük elégséges magyarázatnak, szükségszerű az egyedi esetek közelebbi vizsgálata. Bobula esetében pedig egyelőre a spekuláció terepén mozgó, de a véletlenél mindenképpen érdekesebb egybeesést kell számba vennünk.

Pető Andrea, amikor monográfiájában a 20. századi magyar, konzervatív női gondolkodás történetével foglalkozott, még csak a magyar Mária-kultusz szimbolikus értelmezése mellékkérdéseként vetette fel annak lehetőségét, hogy az 1930-as, 1940-es évek magyar misztikusa, Kovacsics Mária Natália, vagyis Natália nővér Mária-látomásainak hatása lehetett a második világháború utáni közélet-

50 Magyar Hírnök, 1948. január 22. 4. p.

51 Nincs információnk arról, hogy pontosan mikor került a Kongresszusi Könyvtárhoz, annyi bizonyos, hogy 1949-ben már ezt a munkahelyet társítják nevéhez, valamint leveleit ekkortól írja Washington D. C.-ből. Az Amerikai Magyar Népszava Aranyjubiléumi Albuma 1949. 52.

52 Hankiss János udvariánisan azt írja Bobulának: „kiéreztem a munkából, hogy amit csinált, az a honvágy egyik legnemesebb formája.” (MTAK Kt Ms 5992/222) Bobula maga is megemlékezik róla, hogy ismerősei tevékenységét „múltba menekülésnek” nevezik. (MTAK Kt Ms 5993/61)

re.⁵³ Ha Pető gondolatait kiegészítjük az eseménytörténeti síkkal, kiderül, hogy e feltevéseknek van fedezete a múlt valóságában.

Natália nővér ügyéről a következő elbeszélést rekonstruálta Scheffer Miklós: a Jó Pásztor Nővérek Kongregációjában szolgáló apácának a Szűzanya és Jézus is többször megjelent. E látomásokban mindketten kifejezték, hogy Magyarországnak, mint Mária országának különleges helye van a világban, és innen egy világra kiterjedő engesztelő mozgalom, a Világ Győzelmes Királynője-kultusz fakadhat. A látomások hitelességét, bennük megfogalmazott célkitűzéseit a katolikus egyház több vizsgálat után teljes mértékben elfogadta. Mindszenty bíboros az engesztelő mozgalomra főpásztori áldását adta, a világháború alatt hamvába holt Szent Anna-réti engesztelő kápolna építését is megpróbálta feléleszteni.⁵⁴ Bár erre vonatkozóan közvetlen bizonyítékunk nincsen, de Pető állítása szerint már a kortársak között is elterjedt volt az a vélekedés, hogy a hercegprímás Natália nővér lelkisége hatására, a magyar népi vallásosságban építő erő és reményt látva szentelte az 1947 őszi induló egyházi évet a Boldogasszony évének.⁵⁵

Natália nővér egészen a Vatikánig elért hatása, lelkiségi mozgalma alig kételkedés, hogy eljutott a hívő katolikus Bobulához is. Bobula első sumer–magyar témájú publikációiban, az 1950-es évek eleji levelezésében éppen azt a hipotézist fogalmazta meg, hogy a „Boldogasszony” és az „anya” szavak sumer istennők neveinek maradványai a magyar nyelvben.⁵⁶ Természetesen ez nem több, mint egy kontextusba helyezett egybeesés. De mégis, nem zárhatjuk ki a lehetőségét annak, hogy a hívő Bobula témaválasztására hatott a Natália nővér látomásai-ból kinövő mozgalom, illetve Mindszenty afféle „spirituális közéleti” lépése a Boldogasszony-év kijelölésével. Közlebbi bizonyítékok nélkül ugyan csak még elvontabbá, de talán még izgalmasabbá teszi a képet egy Bobula hagyatékából előkerült adat. Bobula levelezett egy emigráns laicizált pappal, Árkay Lászlóval, aki szintén alternatív őstörténeti elméleteket alkotott. Kéziratban maradt, *Hatalmas, szép nyelv* című munkájában Zakar Andrásra, Mindszenty személyi titkárára hivatkozva a sumer–magyar rokonság kérdése kapcsán elejti a következő gondolatokat: „Emigrációnk egyik legtragikusabb baklövése, hogy a Nyugatra kényszerült s már elaggott Mindszenty bíboros egyes lapjaink részéről otromba személyi gyalázkodásban részesült. Ha ez nincs, teljes világtekintélyével

53 Pető, 2003. 206–207. p.

54 Scheffer, 2022. 21–28. p.

55 Pető, 2003. 207. p.

56 Bobula, 1952.; TREN Kt R 2889/27.

vezető szumirológusunkká válhatott volna, mert mint hivatásos történész, már letartóztatása előtt is kereste a nyomokat ősmultunk felé, amikor — 1948 előtt — szumirológiáról még szó sem volt köztünk.”⁵⁷

Sajnos Mindszenty sumer és őstörténeti munkáit vagy akár csak ilyen tárgyú jegyzeteit nem ismerve, ez az idézet nem több érdekességnél. De ahogy elfogadjuk azt, hogy Mindszenty esztergomi érsekként, a nemzet bizonyos tekintetben lelki vezetőjeként felelősséget érzett a világháború után megtépzott magyar néplélek ápolásáért, és ehhez eszközöket a múltban keresve, a népi vallásosság hagyományait hívta életre, nem zárkozhatunk el teljesen attól az eshetőségtől sem, hogy a bíboros a magyar őstörténet nem mainstream értelmezései felé is tájékozódott. Mindent összevetve a világháború utáni néhány év Magyarországon uralkodó légkör minden bizonnyal hatott Bobulára, még ha a kapcsolat feltárása több, forrással való alátámasztást is igényel.

Az ezoterikus tudástermelés kibontakozása

Bobula magyar őstörténet és sumer–magyar rokonság iránti érdeklődésének kezdete egybeesett az Egyesült Államokba való emigrálásával. 1948 decemberében újra levelezett Hankiss Jánossal, és arról érdeklődött, hogy be tudná-e szerezni Varga Zsigmond *Ötezer év távolából* című kötetét. A debreceni egyetem korábbi teológus tanára és rektora az 1910-es évek óta sem hagyott fel a sumer–uraltaji nyelvrokonság bizonyítási kísérleteivel, Bobula vele kapcsolatban írja Hankissnak: „neki volt igaza és hiszem, hogy pár év múlva mindenki látni fogja.”⁵⁸ Bobula ugyanebben a levelében már elméleteinek több alapvető elemét is megosztotta.

A datálásunkat segíti, hogy fennmaradt Bobula egy nem sokkal későbbi levele, ezt már személyesen Varga Zsigmondnak címezte. Az 1949 februárjában kelt levélben megemlíti, hogy egy éve foglalkozik a sumer–magyar rokonság kérdésével.⁵⁹ Ahogy korábban Hankissnak kifejtette, az idős professzornak küldött levelében is előadta elméletét. Kutatása lényegében szöveggyezetésekben merült ki, a sumer feltételezett hangalakokat próbálta párba állítani az alakjukban vagy jelentésükben sokszor az értelmetlenségig torzított magyar szavakkal. E módszerrel állítása szerint annyi egyezést talált, hogy a több százra rugó megfeleltetésből

57 OSzK Kt. 685.

58 MTAK Kt Ms 5993/59.

59 TREN Kt R2845/10.

következtetéseket is le tudott vonni. Úgy ítélte meg, hogy a párba állított szavak nagy része komoly társadalmi, kulturális fejlettséget tükröz. A probléma kezeléséről ekképp írt: „A két talányra azzal véltem felelhetni, hogy feltételeztem: a magyarságnak történelme ismert kezdetei előtt érintkezésben kellett lennie magas mezopotámiai kultúrával és az újbabiloni birodalom túlnyomóan sémi nyelvével, amiből nagyszámú kölcsönszót vett át. Feltételeztem egy őskáld törzset, mágus papok csoportját, mely kivándorol a pusztuló Mezopotámiából és átmenti a jövőbe a mágusok nyelvét és kultúráját, a magyart.”⁶⁰

Jóllehet, Bobula egészen haláláig jelentetett meg sumer–magyar témájú közleményeket, mégis ebben a pár sorban összefoglalható egész ezirányú munkásságának gondolati magva. Az elmélet történeti alapja lényegében a következő: Bobula úgy gondolta, hogy a sumer nép afféle kasztját jelentette a „mágus” papi közösség, ez a törzs a különféle Mezopotámia területét érintő hatalmi változások következtében menekülni kényszerült. A magyar nép ennek értelmében azonos a sumerrel, annak egy olyan etnikai kisebbsége, amely a sumer civilizáció értékeit, a „titkos tudást” fenntartotta. Ezen apró, de annál fontosabb szókapcsolat miatt állíthatjuk, hogy Bobula új korszakot nyitott a 19. század végén, 20. század elején megszületett sumer–magyar rokonság eszmetörténetében. A korábbi szerzők, Galgóczy Jánostól Somogyi Edén át Varga Zsigmondig bezárólag a nyelvrokonság talaján érveltek a sumer–magyar relációról, Bobula viszont már azonosságot hirdetett. Emellé még beavatottak számára hozzáférhető tudást is tulajdonított a már egyenlőnek tekintett két (vagy egy) népnek, ezzel végleg áttolta a sumer–magyar szellemi hagyományt a tudomány perifériájáról az ezotéria világába.⁶¹

E tanulmány kereteit bizonyára szétfeszítené, ha megpróbálnám Bobula Ida 1950-es évektől 1981-ig tartó publikációs tevékenységének bibliográfiai útvesztőt rekonstruálni. Ugyan a szövegek, kéziratok közlekedését, változásait bizonyos mértékben követni lehet, és néhány ponton hasznos tudást is biztosítanak e mozgások arról, hogy miként is állt össze az észak- és dél-amerikai emigráns csoportok hálózatából egy alternatív őstörténeti nyilvánosság. Az alábbiakban néhány, szignifikánsnak tekintett művet ismertetek, amelyek áttekintése lekerekítheti az életmű értelmezésére létrehozott elbeszélést.

Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy Bobula tollából sumer–magyar témájú monografikus méretű és igényű mű önállóan csak egy született, *Sume-*

60 TREN Kt R2845/10.

61 Hegedüs József javasolta a két korszak különválasztását, jóformán két jelenségnek véve a két korszakot. Az első a tudományból kiszorulva, lassan marginálissá váló diskurzus volt, a második korszak ellenben majdhogynem egy új ideológia. *Hegedüs*, 1998. 393–397. p.

rian affiliations címmel 1951-ben. Az angol nyelvű publikálás arról árulkodik, hogy Bobula tevékenységét kifelé irányuló, a többségi társadalom szemében a magyarságot jobb színben feltüntető propagandaként kezelte, nem a közvetlen magyar környezete figyelmét kereste. A *Sumerian affiliations* mintegy 150 oldala is jórészt a már említett módszertant követő szövegeztetéseket tartalmaz. Emellett eltörpül történeti elméleteket taglaló része, de itt kerül kifejtésre először az etnogenezis-modell, amelyet Bobula lényegében minden későbbi munkájában ismétel, néhol kibővít. Ebből a munkából válik világossá, hogy az őshaza és vándorlás, amelyről Bobula Hankissnak és Vargának értekezett, valójában Ammianus Marcellinus késő ókori világkrónikájának egy szöveghelyét vette alapul, aki Hérodotosztól és Platóntól idézett. Az I. Dareiosz perzsa királyhoz kötődő behisztúni felirat ugyanis megemlékezik arról, hogy Dareiosz legyőzött egy bizonyos „mágus” népből származó, Gaumata nevű törzsi vezetőt. Ammianus Marcellinus szerint egy ilyen nevű nép szállásterülete feküdt Mezopotámiától északra, Médiában. A „mágus” nép tagjai Platón szerint egy misztériumvallás szertartásait gyakorló és titkos tudását fenntartó papok voltak, ennek az ismeretlen tudásnak pedig köze volt a zoroasztrianizmus kialakulásához is.⁶² Bobula a „mágus” és a „magyar” szavakban közös elemnek látva a „mag” állítólagos gyököt, ettől a felismeréstől kezdve ezt a máshonnan nem ismert⁶³ népet azonosítja a magyarokkal, egyszersmind hosszú vándorlási útvonalakat képzelt nekik Dél-Mezopotámiából a Kaukázuson át a Kárpát-medencébe.⁶⁴

Komoróczy Géza lelkiismeretesen kutatta az általa „sumer–magyarológiának” aposztrofált elmélet irodalmát. Munkáiból világossá válik, hogy Bobula a *Sumerian affiliations* után szinte kizárólag tanulmányokban folytatta homályos szövegezéseinek megosztását a közönséggel. A sumer–magyar rokonság elméletének történetében új kezdőpontnak tartott *A sumer–magyar rokonság kérdéséhez* című 1961-es kötet valójában korábbi tanulmányok kompilációja.⁶⁵ Bármennyire is hiperbolikusnak hat, szinte teljes nyugalommal állíthatjuk, hogy Bobula elméletéhez újabb történeti megállapításokat nem tett. Igazán az újabb és újabb

62 „In his tractibus Magorum agri sunt fertiles, super quorum secta studiisque, quoniam huc incidimus, pauca conveniet expediri. Magiam opinionum insignium auctor amplissimus Plato machagistiam esse verbo mystico docet, divinorum incorruptissimum cultum, cuius scientiae saeculis priscis multa ex Chaldaeorum arcanis Bactrianus addidit Zoroastres, deinde Hystaspes rex prudentissimus Darei pater.” Ammianus Marcellinus: *Rerum gestarum libri XXXI*. XXIII. 6.

63 Az atlantisziakhoz hasonlóan nem kizárhatóan csupán Platón fikcióiban létezett.

64 Bobula, 1951. 128–148. p.

65 Komoróczy, 1976. 6. p.

szómegfelelések érdekelték. Mivel szembesültünk azzal, hogy Bobula a magyarságot egy sumer népből kiszakadt és ezáltal megmenekült népcsoportnak tartotta, értelmet nyer, hogy miért csak a szóegyeztetéssel foglalkozott. Mivel egyenlőségjelet tett a sumer és a magyar nép közé, számára nem volt fontos, pontosabban nem is létezett a nyelvtörténeti fejlődés kérdése.

Az új korszakot az is jellemzi, hogy életének alkonyán Bobula már nem új eredmények feltárásán dolgozott. Montrealban, 1970-ben sikerült megjelentetnie *Kétezer magyar név sumir eredete* című kötetét.⁶⁶ Ez a „kézikönyv” már szándékában sem tudományos céllal íródott. A könyv egy afféle „felhasználóbarát” szótárnak készült, melynek segítségével az olvasó tovább folytathatja a szóegyezesék keresését. Ez a mozgalompítő szándék már Badiny Jós Ferenc Dél-Amerikában, majd hazatérése után Magyarországon alapított ezoterikus szektái felé mutat.

Bobula Idának a Kongresszusi Könyvtár után még volt lehetősége tanítani, a dél-karolinai Gaffneyben működő Limestone College-ban. 1971-ben innen nyugdíjazták, Gaffneyben maradt egészen 1981-ben bekövetkezett haláláig.

Összegzés

Bobula Ida egyidős a 20. századdal. Személyében családja örökségének, egyúttal a magyar 19. századi történelemnek különös elegye lelhető fel. Lengyel nemesi család, szlovák mozgalmárból lett szabadelvű képviselő nagyszülő, Csehszlovákia helyett Magyarországot választó apa.

A Monarchia kebelében felemelkedett család egy nőnek kivételes életpályát biztosított. A fiatal Bobula Ida viszont nem csak egy személy a női egyetemi statisztikák felső rubrikáiból. Az élettől kapott szerencsés helyzetet arra használta, hogy saját, erősen konzervatív szemlélete szerint segítsen nőtársainak. Itthoni működésének több, mint húsz évét ennek szolgálatában töltötte tisztviselőként, intézményvezetőként, felelős civilként, újságíróként, tudósként.

Kijelenthetjük, hogy Bobula Ida volt az első nő Magyarországon, aki tudományos igényű történeti munkát írt a magyar nők történetéről. Sajnos közéleti elképzelései erősebbnek bizonyultak a tudományos tárgyilagosságba vetett hiténél. *A nő a XVIII. század magyar társadalmában* nagy valószínűséggel elszenvedte az ekkor még teljesen férfiak által uralt történész szakma közönyét is, de a kor történettudományos mércéjével mérve Bobula inkább politikai elgondolásainak

66 Bobula, 1970.

akart hangot adni, mint a múlt valóságát szerette volna megismerni. Történetírói attitűdjének e vonásai nem is teszik lehetővé, hogy Bobulát ellenérzés nélkül korát megelőzőnek és a hazai nő történet első gondolkodójának tekintsük, de ezáltal közelebb jutottunk annak megértéséhez, hogy miért fordult a második világháború után az őstörténeti ezotéria felé.

Szakmai fordulata különös helyzetet idézett elő. A tudomány szempontjából értékesebb nő története nem élvezte a hazai közvélemény támogatását, ellenben a sumer–magyar rokonság tudománytalan területén való megjelenése egy szubkultúra legtöbbet hivatkozott szerzőjévé, igazodási pontjává tette. Történelmi fikciója a sumerek és magyarok etnikai azonosságáról új szellemi hagyományt teremtett, amely napjainkban is talál csekély számú követőre.

Források és irodalom

Levéltári és kéziratári források

Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára (HU ELTEL)

VIII.I.008.a. A Kari Tanács jegyzőkönyvei és mellékletei 1889–2021.

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattára (MTAK Kt)

Ms 4523/277 *Bobula Ida levele Domanovszky Sándorhoz*. 1942. október 27.

Ms 4523/278 *Bobula Ida levele Domanovszky Sándorhoz*. é.n.

Ms 5992/222 *Hankiss János levele Bobula Idához*. 1950. augusztus 31.

Ms 5993/58 *Bobula Ida levele Hankiss Jánoshoz*. 1947. október 21.

Ms 5993/59 *Bobula Ida levele Hankiss Jánoshoz*. 1948. december 3.

Ms 5993/61 *Bobula Ida levele Hankiss Jánoshoz*. 1951. március 22.

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSzK Kt)

685 *Bobula Ida hagyatéka*

Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár és Teológiai Szakkönyvtár Kézirattára (TREN Kt)

R 2845/10 *Bobula Ida levele Varga Zsigmondhoz*. 1949. február 20.

R 2889/27 *Bobula Ida levele Varga Zsigmondhoz*. 1952. január 3.

Nyomatott források

A Liptószentmiklósi Magyar Királyi Állami Főgimnázium Értesítője 1915–1916, 1916–1917.

A Magyar Királyi Legfőbb Állami Számvevőszék jelentése a magyar államnak az 1933/34. évre vonatkozó zárszámadásról 1934.

Az 1945. évi november hó 29-ére összehívott nemzetgyűlés képviselőinek lakás-könyve 1947.

Sajtóforrások

A Reggel 1947

Budapesti Hírlap 1934

Fővárosi Közlöny 1946

Hivatalos Közlöny 1921, 1939

Magyar Asszony 1926

Magyar Hírlap 1935

Magyar Hírnök 1948

Magyar Közlöny 1947

Magyar Nemzet 1947

Magyarság 1934

Pesti Hírlap 1934

Szabadság 1945

Szózat 1922

Hivatkozott irodalom

Bobula, 1928. *Bobula Ida: Az egyetemi nőkérdés Magyarországon.* In: Napkelet, 6. (1928) 12. sz. 581–595. p.

Bobula, 1933. *Bobula Ida: A nő a XVIII. század magyar társadalmában.* Bp., 1933.

Bobula, 1936. *Bobula Ida: Draskovich Eusebia.* In: Debreceni Szemle, 10. (1936) 3–5. sz. 102–106. p.

Bobula, 1938. *Bobula Ida: A nők útja a matriarchatustól a mai társadalomig.* Bp., 1938.

- Bobula*, 1970. *Bobula Ida*: Kétezer magyar név sumir eredete. Montreal, 1970.
- Bobula*, 1951. *Bobula Ida*: Sumerian affiliations. A Plea for Reconsideration. Washington D. C., 1951.
- Demmel*, 2016. *Demmel József*: Magyar haza, szlovák nemzet. Alkotmányos szlovák politikai törekvések Magyarországon (1860–1872). Bp., 2016.
- Farrow*, 1962. *Farrow, Barbara Alyce*: History of Bryn Mawr 1683–1900. Bryn Mawr. 1962.
- Hegedűs*, 1998. *Hegedűs József*: Rendhagyó magyar nyelvhasználat-történet. In: Magyar Nyelv, 94. (1998) 3. sz. 283–292. p.; 4. sz. 385–398. p.
- Illyés*, 2013. *Illyés Gyula*: Ostromnapló (Horváth István jegyzeteivel.) Kortárs, 57. (2013) 1. sz. 4–8. p.
- Kempelen*, 1940. *Kempelen Béla*: Családkönyv. Nemes családok, polgárcsaládok. I. köt. I–II., Bp., 1940.
- Kissné Novák*, 2002. *Kissné Novák Éva*: Nők a magyar tudományban. Magyar Tudomány, 47. (2002) 3. sz. 340–349. p.
- Klebsberg*, 1929. *Klebsberg Kunó*: Küzdelmek könyve. Bp., 1929.
- Komoróczy*, 1976. *Komoróczy Géza*: A sumer-magyar nyelvrokonítás. Nyelvtudományi Közlemények, 78. (1976) 1. sz. 3–38. p.
- Kovács*, 2003. *Kovács Anna*: Pest város szlovák építője: Ján Bobula. Barátság, 10. (2003) 5. sz. 4070–4072. p.
- Lesfalvi*, 2016. *Lesfalvi Tibor*: Szlovák társasélet a dualizmus korában, különös tekintettel az olvasóegyletekre. (Phd-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp., 2016.
- Nagy*, 2022. *Nagy Gyöngyi*: A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége 1918–1946. (Phd-disszertáció.) Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bp., 2022.
- Orosz*, 2014. *Orosz Júlia*: A nőtörténet mint a történetírás új iránya. Limes, 1. (2014) 181–188. p.

- Papp – Sipos* 2017. *Papp Barbara – Sipos Balázs*: Modern, diplomás nő a Horthy-korban. Bp., 2017.
- Pető*, 2001. *Pető Andrea*: A nő történetírás története. Rubicon, 12. (2001) 6. sz. 42–44. p.
- Pető*, 2003. *Pető Andrea*: Napasszonyok és Holdkisasszonyok. A mai magyar konzervatív politizálás alaktana. Bp., 2003.
- Pető*, 2018. *Pető Andrea*: Nők a tudományban. Magyar Tudomány, 179. (2018) 4. sz. 550–565. p.
- Pleidell*, 1935. *Pleidell Ambrus*: Bobula Ida: A nő a XVIII. század magyar társadalmában. Századok, 69. (1935) 1–3. sz. 249–250. p.
- Pukánszky Kádár*, 1934. *Pukánszky Kádár Jolán*: Bobula Ida: A nő a XVIII. század magyar társadalmában. Katolikus Szemle, 48. (1934) 4. sz. 140–141. p.
- Scheffer*, 2022. *Scheffer Miklós*: A XX. századi keresztény misztika a Regnum Marianum-eszme fényében. In: Regnum Marianum. Az eszme története, jelentősége és hatása. Szerk.: Klima Gyula Bp., 2022. 249–288. p.
- Sipos*, 2017. *Sipos Balázs*: Bobula Ida és „A nő a XVIII. századi magyar társadalomban”. In: Könyv, kontextus, medialitás. Tanulmányok a 60 éves Széchenyi Ágnes tiszteletére. Szerk.: Buzinkay Géza – Martin József Eger, 2017. 249–261. p.
- Szombatfalvi*, 1934. *Szombatfalvi György*: Bobula Ida dr.: A nő a XVIII. század magyar társadalmában. Társadalomtudomány, 14. (1934) 1–4. sz. 106. p.

MECSER SZILVIA

A NŐI ÖNÁLLÓSÁG MEGJELENÉSE EGY BÜKKARANYOSI HÁZASPÁR LEVELEZÉSÉBEN. (1943–1945)

A második világháború idején már a nőknek sem ismeretlen tapasztalat a háború, hiszen sokan megélték hátszágban, családi körben az első világháborút. Az alábbi tanulmányban a női önállóság megjelenését kívánom vizsgálni egy házastársi levelezést használva forrásként, amelynek részét képezik más közeli rokonoktól érkezett levelek is. A családi örökségben fennmaradt, továbbra is hagyatékban őrzött forrásanyag kiváló lehetőséget kínál arra, hogy a háború alatti kapcsolatokat, és az azokból kiolvasható személyiséghez és nemek szerinti munkához, felelősségvállaláshoz kapcsolódó változásokat vizsgálat alá vegyük az események függvényében. A levélírók mindegyike írni és olvasni tudó, de csak elemi iskolát végzett földműves, amelyhez viszonyítva fogalmazásukat kidolgozottság jellemzi. Az idézett levélrészleteket ugyanakkor a helyesírásnak megfelelő átiratban közlöm a könnyebb érthetőség érdekében, meghagyva ugyanakkor azon nyelvi sajátosságokat (például a ragozás nyelvjárási változatát, szóalakat), melyek a beszélt nyelvet tükrözik.

A tanulmány azt hivatott hangsúlyozni, hogy Bodó Erzsébet második világháború idejéből fennmaradt levelezése alapján milyen normák között és rokonsági védelemben vagy éppen korlátozottságban élhette meg a nem általa választott önállóságot. Nevezhetjük-e egyáltalán önállóságnak ezt a formát, amikor távolról hónapokig vár és kap utasítást, javaslatot férjétől, majd egyre inkább rá hárulnak a család gazdaságát és jövőjét illető döntések?

Az általam alkalmazott mikrotörténelmi megközelítés lehetővé teszi, hogy egy konkrét személy életét és liminális¹ életszakaszát (a tanulmányban elemzett időszak elsősorban a várandósság idejére esik) vizsgálva egyszerre vonjunk le következtetéseket az általánosról, azaz a paraszti társadalom női háborús tapasztalatairól, és az egyediről, azaz Bodó Erzsébet, tizenkilenctől huszonegy éves koráig megélt eseményeiről, női szerepeinek betöltéséről. A társadalomban élő egyén egyszerre több kontextusban éli az életét, és minden feltárt kontextus, amelyben megjelenik, részét képezi világának, s mindegyik másik arcát mutathatja meg.² E gondolatból kiindulva célokom Bodó Erzsébet 1943–1945 közötti időszakból fenn-

1 A fogalom történeti antropológiai vonatkozását lásd *Szokolczay*, 2015. 10–12. p.

2 *Szijártó*, 2014. 240. p.

maradt levelei, valamint férje és hozzátartozóik levelei alapján megmutatni az önállóság megtapasztalásának változását.

Az 1930-as évekre többek között Tutsek Anna³ is megjeleníti a korabeli női problémákat, karaktereket. Az *Évike följegyzései*⁴ című sorozatának első kötetében a családjában özvegyként a távirdában dolgozó, családját maga ellátó, megfontolt nő. A kötet végén, 1918-ban azt a kérdést teszi fel Évike, a főszereplő, hogy érdemes-e neki ilyen világban élni, ahonnan minden férfi eltűnt, hősi halált haltak vagy a hadifogságból tértek vissza meghalni.⁵ Bodó Erzsébet már nem volt hajadon, de a bizonytalanság, hogy visszatér-e épségben férje, az özvegyesség eshetőségével járt. Kitől függött ebben a helyzetben, kire számíthatott? Ki segíthette a férjét legalább szabadságra hazasegítő igazolások beszerzésében és megfelelő hivatali helyre juttatásában? Megannyi kérdésre és szituációban kellett döntést hoznia, miközben a férj egyre távolabb került az otthoni gondoktól, az olyan döntéshelyzetek, mint a házigénylés⁶, az áru, az állatok és a gazdaság kezelése is egyre inkább a feleségre maradnak.⁷

A háborús történetírásban a nők szerepeinek, és azok sokféle megélésének megjelenítése még ma is hagyhat hiányérzetet. Az első világháborús szakmunkák évtizedeken keresztül csak a férfiak hősiességéről emlékeztek meg, azt tartották említésre méltónak. A köztudatban szinte kizárólag a nők hagyományos, karitatív szerepeinek képe élt: a „segélyt gyűjtő, zoknit kötögető, a férfiakat támogató és megsirató mellékszereplőként”, ami legalábbis hiányosnak mondható a valóság tekintetében.⁸ Mára ezen a megközelítésen a szakirodalom jelentősen túlmutat, és a továbbiakban is számos kutatás, kutatócsoport kívánja árnyalni a nők háborús tapasztalatait.⁹

3 A Magyar Lányok c. folyóirat szerkesztőnöje, aki a serdülő lányok erkölcsi nevelésének céljával írt (*Géra* 2017: 208. p.).

4 *Tutsek Anna: Évike följegyzései. Küzdelmes évek. h. n., é. n.* (*Géra*, 2017. 208. p.)

5 *Géra*. 2017. 208. p.

6 „Édes kis Erzsikém, ebbe a levélben is írod a házigénylést, én nem bánom, amelyiket te jónak látod, az legyen fontos, hogy sikeredjen valamelyik.” Mecser Károly levele Bodó Erzsébetnek, 1944. június 11-én.

7 Erről ír Pihurik Judit is Soós László tartalékos tüzérőrzetető és felesége 1942/1943. évi levelezése alapján. „A családfő által rendszeresen küldött instrukciók egyre ritkulnak, felváltja őket az asszony önállóságát megerősítő »intézz mindent belátásod szerint« fordulat” (*Pihurik*, 2015b. 182. p.).

8 *Zalai Katalin*, 2018. 227. p.

9 Említésre méltó az ELTE Nőtörténeti Kutatóközpont létrejötte, valamint a kultúrtörténeti megközelítésű kötet: Sipos Balázs – Krász Lilla (szerk.): *A női kommunikáció kultúrtörténete.*

Az utóbbi években e célhoz kapcsolódott a Magyar Tudományos Akadémia II. világháború története albizottsága 2021 őszén rendezett *Nők a háttérben* című konferenciája, amelynek keretében a háború női sorsokra gyakorolt hatásairól adtak számot. A konferencia előadásából megjelent kötet egyrészt azt sugallhatja, hogy szemben áll „a háborúk története az egyenruhában harcoló hősiességek története”¹⁰ megközelítéssel. Ehhez kapcsolódóan idézhetjük Szász-Schwarz Gusztáv¹¹ szavait is, aki a magyarországi értelmiségi elit férfi tagjaként a hadi özvegyeket és árvákat támogató *Hadi beszédek* sorozat 9. füzetében az emberiség két felének szerepét úgy határozza meg az első világháború alatt, hogy „a férfi fele harcol, a női fele sír”.¹²

A levelezés elemzésében a háborús áldozathozatalnak a női egyenjogúsághoz való hozzájárulása is szempont lehetne, azonban ez esetünkben Bodó Erzsébetnél nem, vagy csak nagyon közvetetten érvényesíthető megközelítés. Tanulmányomban a feleséggé vagy asszonnyá válás, anyává válás folyamatában elemzem, hogy az egyén miként küzd, próbál megfelelni a kor elvárásának, mely szerint a nő a háború alatt azzal teheti a legnagyobb szolgálatot a nemzetnek, ha biztosítja a családi élet teljes folytonosságát.¹³ A háborús körülmények széleskörűen hasonló tapasztalatokra kényszerítették a nőket e természetes életszakasz-váltások megélésében, amelyet meghatározott a környezet, a korszak szokásai és normái, a paraszti társadalmi réteg hagyományos értékrendje és az egyén ezekhez való viszonya.¹⁴ A társadalom minden rétegét érintette, hogy a nők katonafeleségekké, hadifogoly-feleségekké, és sokan a háború miatt hadiözvegyekké váltak a háború következtében. 1944. április 19-i keltezésű az a Kárpátokból küldött levél,

Tanulmányok. Bp., 2019. valamint a modernizálódásban vállalt szerepek elemzése: Nők a modernizálódó magyar társadalomban. Szerk.: Gyáni Gábor – Nagy Beáta. Debrecen, 2019. A női szerepekhez kapcsolódó tanulmánykötet: Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon. Szerk.: Palasik Mária – Sipos Balázs. Bp., 2005. Az első világháború vonatkozásában Géra Eleonóra és Zalai Katalin nőtörténeti fejezetét is tartalmazza: Egry Gábor – Kaba Eszter (szerk.): 1916 — A fordulat éve? Tanulmányok a Nagy Háborúról. Bp., 2017.; Kaba Eszter (szerk.): Háborús mindennapok — mindennapok háborúja. Magyarország és a Nagy Háború — ahogy a sajtó látta 1914–1918. Bp., 2018.

10 Nők a háttérben — Női sorsok és szerepek a második világháború alatt. Szerk.: Virányi Péter. Bp., 2022.

11 Jogász, egyetemi tanár Budapesten, (1856–1920).

12 *Szász-Schwarz*, 1915. 1. p.

13 *Zalai*, 2017. 229. p.

14 *Scott* 2001. 15. p.

amelyben Mecser Károly úgy érezte, figyelmeztetnie kell feleségét, hogy az életet folytatnia kell nélküle is, ha nem térhet haza többet.

A fiatalasszony egyszerre volt lánygyermek (szüleiével való kapcsolatában), hűg,¹⁵ nővér,¹⁶ feleség, sógorasszony és meny. A hegeli „megszüntette megőrzés”¹⁷ elve szerint egymásra rétegződnek, és minőségileg megváltozhatnak ezek a szerepek. A menyasszony és a várandós női szerep liminális, két állapot közötti ideiglenes átmenet, amelyek közül a várandósság háború alatti megtapasztalása a levelezésben a meghatározó időszak. A női szerepek maradtak, azonban a háború feladataikat jelentősen megváltoztatta.

A XX. században a paraszti társadalmat alapvetően patriarchálisnak írhatjuk le, de a partnerség fogalmát is megszólaltatják a szakirodalmi diskurzusokban, nézetekben.¹⁸ Bodó Erzsébet Bükkaranyos mészárosának, Mecser Károlynak a felesége volt. Családi húsipari üzletük számottevő jelentőséggel bírt a falu életének működésében. A házaspár mindkét tagja hívő református családban nevelkedett. Általában meghatározó a református többségű faluközösség számára a lelkiesszel való kapcsolat, aki a hitéleti szertartásokon túl, például a katonai szabadságkérvények írásával is, segítette gyülekezeté tagjait. A falu másik fontos, mindennapi élet menetét koordináló hivatalos személye a jegyző volt, aki a jogszabályok és felsőbb rendelkezések végrehajtásában, segélyek kifizetésének folyamatában felelősséget viselt. Megjelennek a rendfenntartó csendőrök is a levelezésben, mint hivatali személyek, akik a hivatalos eljárások betartásáért is feleltek, és a túlkapások, segélyek elmaradása kapcsán is fordulhattak hozzájuk.

A leveleket a műfaji sajátosságok meghatározása, és forráskritikai ismertetése után egyrészt kontextualizálom a korabeli sajtó segítségével annak érzékeltetésül, hogy mit jelentett mészáros feleségének lenni a háború alatt. Másrészt az ellátandó feladatokat és hivatali személyekhez, szülőkhöz fűződő viszonyt elemzem.

A család gazdaságának és életének folytonosságáért való küzdelemről szól Bodó Erzsébet fennmaradt leveleiből kiolvasható története. Lássuk tehát, hogy a fiatalasszony hogyan küzd meg a kényszerű döntési helyzetekkel, a kiszolgáltatá-

15 Bátyja Bodó István, aki 1920-ban született, meghalt a keleti fronton 1944. május 3-án. Meghatározó volt Bodó Erzsébet számára ez a testvéri kapcsolat, és a család gyásza, amely végigkövethető a fennmaradt levelekben.

16 Öccse Bodó Barna, 1928-ban született, otthon segítette a háború alatt szüleit és nővérét.

17 *Hegel, Georg Wilhelm Friedrich* (ford. és utószó Szemere Samu): *A jogfilozófia alapvonalai vagy A természetjog és államtudomány vázlat.* (Filozófiai írók tára, Új folyam 33.) Bp., 1971. 372. p.

18 *Sárkány-Szilágyi*, 2000. 412. p.

tottsággal, a család anyagi és társadalmi javainak megőrzésével, és kik védelmezik, segítik az 1943–1945 közötti időszakban.

A levelezés jellemzői

A magánlevél műfaját jellemzően meghatározza a valóság tükrözésének töredékessége és a szubjektivitás. Olyan átmeneti személyes forrástípus, amely tudósíthat egy eseményről közel egyidejűleg, vagy retrospektív módon.¹⁹ Figyelembe kell vennünk, hogy a szöveget mindig formálja a másik ember tekintete,²⁰ azaz forrásunkban a házaspár másik tagja. A cenzúra eljárása szintén tekintetként befolyásolhatta a levelek megfogalmazását és azok tartalmát.²¹ Ugyanakkor a tábori posta bizonytalansága okán többször megírták a hozzátartozók a honvédeknek ugyanazon fontos kérdéseket, mivel a tábori posta küldeményei gyakran összetorlódtak. A cenzúra is erősítheti az írásbeliség és intimitás különválását, valamint része lehet a „majd élőszóval mondom el” szófordulatnak, amely gyakran megjelenik hozzátartozójukat hazaváró családtagok levelében. Az intimitás kérdéséhez tartozik az olvasás módja is. Egy-egy levélpapír, amelynek oldalaira különböző családtagok (a feleség szülei, anyósa, apósa) írtak, egyfajta közösségi író–olvasói szokást sugall, amellet, hogy a gyakorlati okok ezekben jelentősen közrejátszhattak (például a rendelkezésre álló papírmennyiség vagy a levél mielőbbi elküldése).

A vizsgált levelezés nem csak a házaspár által írt leveleket tartalmazza. Tábori lap maradt fent távolabbi rokontól a férj számára, levelek és levéltöredékek az akkori bükkaranyosi lelkésztől, szélposta-üzenetek,²² a hadifogság kapcsán más asszonyok levelei. Ily módon a forráscsoport töredékesen bár, de tanúskodik a családi, valamint azon túlmenően a falubeli hierarchiáról és kapcsolatrendszeréről is.

Mecser Károly és Bodó Erzsébet levélváltása az 1943. október 21. és 1945. május 25. közötti időszakot öleli fel. Egy képeslap maradt későbből, 1947 húsvétjáról, amelyet a Vöröskereszten keresztül küldtek Mecser Károly részére. A

19 Sipos, 2022. 172. p.

20 Uo. 26. p.

21 A leveleken nincs katonai cenzúrára utaló pecsét. A borítékok jellemzően nem maradtak fenn, amelyek igen, annak szövegzéséből kiderül, hogy szabadságos katonával küldték haza.

22 A Gulagra elhurcoltak éppúgy, mint a hadifogságba került katonák „szélposta” által értesítették a velük történekről hozzátartozóikat, azaz eldobott, címzett nevét és címét tartalmazó papírfecnikkel. (Lásd *Bognár*; 2017. 116. p.)

vizsgált korszakból 114 db levél és tábori lap maradt fenn, ezek közül 54 üzenet a férjtől, 32 a feleségtől, és további 17 más személyektől, a szélposta-üzemek továbbítását nem számolva. Bodó Erzsébet levelei 1944. április 8. és 1944. szeptember 2. között átlagosan 4–5 naponta íródtak, míg Mecser Károlytól 1943 októberéből 2 levél maradt fenn, de 1944. március 30. és 1944. október 29. között átlagosan 4 naponta küldött levelet. Sokszor egymást követte, vagy egyszerre érkezett több levél, mert összetorlódott a posta. A levelezés nagyobb része, főként a férj részéről, tábori postalap.

A levelekben a korban szokásos köszönő, elköszönő levelezési formulák érvényesülnek.²³ Visszatérő témaként jelent meg az egészségi állapot, a csomagküldés, az állattartással, üzlettel, de legfőképp a férj leszerelésével vagy szabadságra hazatérésével kapcsolatos ügyintézés, a jegyző és a falubeli református lelkész megkeresése hivatalos ügyekben. Megjelennek továbbá falubeli események, hírek, a házigénylési rendelethez kapcsolódó kérdések 1944 május–júniusában, vagy a Miskolc környéki 1944. szeptemberi bombázások. A levelezés tetőpontja a háborús eseménytörténet tekintetében 1944. szeptember másodikára, azaz a hátszági bombázások és a frontvonal Kárpátokon belülré tolódásának idejére, míg érzelmi tetőpontja 1944. július 12-ére datálódik, ekkor született meg a házaspár első gyermeke, Katalin, amely eseményre (sem az azt követő két évben) végül Mecser Károly nem tudott szabadságra hazamenni. A férj 1945 májusában esett szovjet hadifogságba Magyarország területén, majd a Szovjetunióba került, ahonnan 1947 júliusában tért haza.

Meg kell továbbá említenünk, hogy az írni–olvasni tudás az első világháború utáni időkben szélesebb körben elterjedt, megjelentek a paraszti írásbeliség különböző műfajai. Az alfabetizmus jelentősége megnőtt a hátszág és a katonák kapcsolattartásával, így sokan akaratlanul is a levélírás gyakorlatában reflexívek lettek helyzetükre és olykor identitásukra is. Hiszen a levélíró „egyszersmind objektíválja az önmagáról, a maga szorosabban vett életvilágáról és a személye körüli életről folyamatosan megszerzett szerteágazó tapasztalatait.”²⁴ Ilyenfajta reflexivitást nem találunk Bodó Erzsébet leveleiben, de bizonyosan hatott rá is, hogy helyzetét és a családi vagyonnal kapcsolatos feladatokat, döntéshelyezeteit folyamatosan meg kellett fogalmaznia írásban férjének.

23 Lásd: *Szakály Sándor*: Tábori lapok, levelek a frontról a frontra. Győrki István honvéd és felesége levélváltásai 1942–1943-ból. In.: *Háborús hétköznapiak hadszíntéren, hátszágban 1939–1945*. Szerk.: Gyarmati György – Pihurik Judit. Budapest–Pécs. 2020. 199–210. p.

24 *Gyáni*, 2020. 206. p.

A mézáros felesége és a lelkész, a jegyző meg a csendőrök

A levelezésben négy hivatás kapcsolódik kifejezetten Bodó Erzsébet hétköznapi küzdelmeihez, a családi gazdaság fenntartásához. Maga a családi gazdaság a földbirtok művelésén és az állattartáson felül a hentesüzlet és húskereskedelem, ennek szabályos működtetésével kapcsolatban jelenik meg a jegyző és a csendőr a levelekben. Ennél többet jelentett a negyedik, a lelkész és az általa megszemélyesülő református vallás, amely meghatározta a fiatal házaspár gondolkodását, értékrendjét. Ezért először a keresztyén hithez és a lelkészhez való viszonyt fejtem ki részletesebben.

Bodó Erzsébet a harmincas évek falusi magyarországi református értékrendjében nevelkedett Bükkaranyoson, ahogy férje, Mecser Károly is. Ahhoz, hogy felmérjük, mi mindent határozott meg gondolkozásukban és hétköznapijaiban a vallás, a református egyház korabeli történetéből a következőket emelem ki. A trianoni döntés következtében a református egyház 57 egyházmegyéjéből 19 teljes és 10 csonka maradt. 2086 anyaegyházközsége 1010-re, lelkészeinek száma 2063-ról 1035-re csökkent.²⁵ A veszteségek meghatározták az egyház vezetőinek és az egyháztagságnak a politikai attitűdjét is. Az első világháborút követő események, majd a trianoni békeszerződés következtében előállott helyzetben a református egyház számára is a legfontosabb kérdés a konszolidáció volt. Az 1930-as években a református egyház is a falu felé fordult, annál is inkább, mivel hívei nagyobb része falun élt. A református sajtó és a különböző egyházi fórumok is egyre inkább foglalkoztak a falusi gyülekezetek problémáival, a paraszti társadalom szociális és művelődési helyzetével. Mindebben kiemelkedett az északkelet-magyarországi régióban a Sárospataki Református Kollégium, amely többek között a falu jobb megismerése-megismertetése és szolgálatra való jobb felkészítése végett 1931 őszén első félévében megindította faluszemináriumát, hogy a végzett fiatalok jobban tudják szolgálni a falut, hogy minél tökéletesebben betölthessék küldetésüket az egyház és a nemzet életében. A falusi életben a református lelkigondozás, a fiatalok hitben való nevelése a levelekben is tükröződik. Az 1930-as évekre emellett a református nő karaktere, neveltetése és szerepe is a korábbiaknál nagyobb jelentőséget nyert az egyházon belül.²⁶

25 *Miltényi*, 1997. 252. p.

26 *Lásd Sárai Szabó*, 2010. 25–46. p.

Bodó Erzsébet és Mecser Károly leveleiben Derencsényi István, az (1940–1956 között) Bükkaranyoson szolgáló lelkész²⁷ személye és véleménye mindig mérvadó, segítsége a hétköznapiak része. A negyvenes éveibe lépő fiatal lelkész tekintélyt parancsoló, de elérhető személyiség a faluban, akitől levél és levéltöredékek is maradtak fenn. A házaspár leveleiben visszatérő a „bele kell nyugodni, ahogy a jó Isten elrendeli”, az Isten akaratában való megnyugvás és bizakodás „majd csak megsegít bennünket” fordulata a legnagyobb nehézségek közepette is. 1945 májusából maradtak fenn Mecser Károly szélposta cédulái, amelyeket ismeretlenek továbbítottak Bodó Erzsébetnek. Ekkor már fogolyként is az Istenbe vetett bizalomban talál megnyugvást.

Bodó Erzsébet, a második világháborúban egy mészáros,²⁸ hentesüzletet is működtető fiatalemberhez ment feleségül Bükkaranyoson. Tizenkilenc évesen, 1943 őszétől leveleken keresztül próbálta a háborús, gyakorta változó rendeletek között átvenni az állattartás, a húsmérés és az üzletvezetés feladatait, miközben a kisbirtokos családi, szülői gazdálkodásban is helyt kellett állnia. Annak érzékeltetésére, hogy mit jelentett a háborúban mészárosnak és húsipari kereskedőnek lenni, néhány hústilalommal és húsméréssel kapcsolatos cikket idézek, és a levelezésben megjelenő eseteket vonom ezekkel párhuzamba.

1940 januárjában Magyarországon is bevezették a „hústalan napokat”, vagy más néven hústilalmat. Két cikkcím 1940-ból: a „Mégis megtartják ma Miskolcon az első hústalan napot”²⁹ és a „Péntek marad Miskolcon a hústalan nap”.³⁰ A Magyar Élet szerint ez mind törvényszerű: „A magyar közvélemény teljes nyu-

27 Derencsényi István 1902-ben Miskolcon született. A miskolci ref. főgimnáziumban érettségizett 1921-ben. Debrecenben szerzett lelkészi oklevelet 1927-ben. Segédlelkészként Miskolcon (1924–1925), lelkészként Szirmán (1929–1940), Bükkaranyoson (1940–1956) és Oszlárón (1956–1969) szolgált. Meghalt 1984-ben Debrecenben. (Benke, 2007. 60. p.)

28 A mészáros és hentesipar magyarországi történetisége kapcsán lásd: Magyar Néprajz: III. Kézművesség 1991. Bp. 214–220. p.

29 „Január elsejével a minisztérium rendelete értelmében Magyarországon is bevezetik a hústalan napokat...” Magyar Élet, 2. (1940. január 4.) 2. évfolyam, 2. sz., 3. p.

30 „A polgármester, — mint ezt jelentettük — felterjesztéssel fordult a minisztériumhoz, hogy — bár az erre vonatkozó rendelet szerint ott, ahol pénteken vásár van, a hústalan napot a következő napon tartsák — Miskolcon pénteken maradjon érvényben a hústilalom. Szombaton érkezett meg a földművelésügyi miniszter válasza, amely hozzájárul a polgármester felterjesztéséhez és így Miskolcon a heti hústalan nap hétfőn és pénteken marad.” Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap, 49. (1940. február 4.), 27. sz., 8. p.

galommal és megértéssel fogadja ezt az intézkedést.”³¹ A cikk meg is indokolja az állítását, hivatkozva a feszült nemzetközi helyzetre, hozzátéve a magyar konyhaművészet ilyen apróságokon való felülemelkedését, mindamelllett, hogy ezt a nélkülözést a hazafias kötelesség részének tekinti. A miskolci cikk jól mutatja, hogy a rendelkezések rögtön módosításokat követeltek, mivel a korban a vásári, piaci napok szolgálták a hús értékesítésére. 1943-ra már bevezetésre kerültek a különböző élelmiszerjegyek (cukor, zsiradék, liszt, kenyér)³² köztük a mészáros-hoz tartozó húsjegy és zsiradékjegy, valamint a (változó) mennyiségre vonatkozó fejadagok is.³³

A hústilalmak összességében a mészáros foglalkozás és húskereskedelem kapcsán egyet jelentenek, mégpedig a hús felértékelődését, amelyet az állam árszabályozásokkal próbált korrigálni, ezek betartását pedig áthágás esetén büntetőjogi következményekkel biztosítani. A szabályozások nem tartása könnyen szolgálhatott ideológiai narratívák eszközévé, antiszemita vonatkozású többek között a Magyar Élet „Hústalan pünkösdi ünnepekkel fenyegetik a zsidó borjúkucpecék Miskolcot” című cikke.³⁴

Az árdragítási ügyek vádlottjaira több éves börtönítéletet, politikai jogvesztést is kiszabhattak. „Húsárút és lisztet drágított, héthónapi börtönre ítélték” — olvashatjuk 1941. augusztusában a Magyar Nemzet lapjain Heim Béla esetét, akit a törvényszék héthónapi börtönre és ötévi politikai jogvesztésre ítélt azzal együtt, hogy enyhítő körülménynek számított a két frontszolgálatot teljesítő fia távolléte. Ugyanezen az oldalon Bauer Géza és Stanek József hentes- és mészáros mesterek bizonyítékok hiányában két évi és két havi fegyház alóli felmentéséről számol be az újság, egy évvel az ügy elindítása után.³⁵ A példák mutatják azt a miliót, amelyben Bodó Erzsébet tapasztalatlan, fiatal nőként követte a szabályozásokat,

31 „Január elsejével a minisztérium rendelete értelmében Magyarországon is bevezetik a hústalan napokat. A miniszterelnöki rendelet szerint az egész ország területén hétfőn és pénteken hústalan napot kell tartani s ez alól csak a Gergelynaptár szerinti és a nemzeti ünnepek kivételek. Külön rendelkezés szabályozza az országos és hetivásárok esetében ezt a tilalmat, amennyiben, ha a vásár vagy búcsú hústalan napra, azaz hétfőre, vagy péntekre esne, akkor a hústalan napot kedden, illetve szombaton kell megtartani.” Magyar Élet, 2. (1940) 2. sz., 3. p.

32 Reggeli Magyarország, 49. (1942) 286. sz., 4. p.

33 Lásd Reggeli Magyarország, 49. (1942) 286. sz., 4. p.

34 Magyar Élet, 3. (1941) 118. sz., 9. p.; A cikk első kiemelt mondata: „Újabb vakmerő zsidó merénylettertvet lepleztek le a keresztény miskolci mészárosok. Iparengedély nélküli zsidó borjúkereskedők lepték el a falvakat, beékelődve a mészárosok és gazdák közzé, lefőlözik mind a kettő hasznát”.

35 Magyar Nemzet, 6. (1943) 176. sz., 7. p.

megfelelt a hivatali eljárásoknak és mindeközben számolhatott a feljelentésekkel, a feketén húst vágó konkurenciával. A levelekben azt látjuk, hogy a fiatal nő a kétségbeesés és tanácskérés, valamint a férje mielőbbi, legalább ideiglenes hazatérésének reménye közepette nem hagyta magát, küzdött a családi vagyon biztonságáért. A távolból férje sorai, a közelben szülei, apósa és anyósa álltak mellette, akik segítették az üzletkezelésben.

A levelek gazdasági vonatkozásában ki kell emeljük a zsiradék beszolgáltatásának jelentőségét. Ugyanis a zsírbeszedésre is vonatkozó változó szabályozások a könyvelést nem ismerő fiatalasszony számára nehézséget okoztak, amellettt hogy fizikailag is megerőltető volt az eljárás.

A fiatal nő folyamatosan abban a reményben él, hogy férje egy-két hónapon belül elintézz legalább néhány fontos ügyet. Végül mégis mindig fel kellett vállalnia a konfliktust a jegyzővel, akinek tekintélye meghatározó, de férjének azért megírja a kritikáját vele szemben is. Mecser Károly mézárszékén kívül (a levelezés alapján) még ketten vághattak és árulhattak húst Bükkaranyoson, akik Tasi és Munkácsi³⁶ néven jelennek meg a sorok között. Egy eset leírása szerint Munkácsi se behívót nem kapott, se adót nem fizetett, és a megszábottnál drágábban is adta az árut, mígnem megjelentek a csendőrök.³⁷ Meg kell jegyezzük, hogy a csendőrök azok, akik a férjnél, Mecser Károlynál vettek húst korábban. Rögtön ez után az eset után írja Bodó Erzsébet a levelében férjének „igen nagy szükség volna rád, nem tudom, hogy fog-e már a jegyző úr írni kérvényt.” Ekkor már a gyermekszületésre kérhető szabadság intézése is múlik a jegyző jóakarátán. A levelezésben megjelenő erőviszonyok azt mutatják, hogy a falu népe egymásra utaltan működött, egy adott falubelinek minden hivatali személy jóindulata számított. A jegyző és a csendőrség a társadalmi hierarchiában a falusiak fölött állnak, illetve mediátor szerepet tölthettek be, de ők is beágyazódtak a kialakult személyes kapcsolatrendszerükbe.

A hivatalos, rendeleteknek megfelelő kereskedelem kapcsán éppúgy, mint egyéni hivatalos eljárások intézésében a legmeghatározóbb személy a jegyző volt, de a levelezésben a csendőrök is megjelennek, mint akikhez fordulni lehetett, vagy akik egy konfliktust eligazíthattak. Magyarország tisztí cím- és névtá-

36 Munkácsi 1943. augusztus 12-én szerzett cégjegyzési jogosultságot a Bükkaranyosi „Hangya” fogyasztási és értékesítő szövetkezetnél. Ld.: Központi Értesítő, 68. (1943) 32. sz., 1225. p.

37 „Munkácsi meg Tasi vágtak minden vasárnap és még Kacsáncsi Feri is ő vette meg a Farkas borjútját és ő vágta le is a jegyző úr is tudott róla [...] hagyja őket vágni, de most csütörtökön itt voltak a csendőrök, a törzsörmester volt itt, akinél disznót vágtál a télen és [...] hívták a Tasit is és Munkácsit is.” Bodó Erzsébet levele Mecser Károlynak, 1944. május 1.

ra vonatkozó évfolyamai³⁸ szerint 1927–1944 között Bükkaranyos nagyközség jegyzője Csontos Elek volt, vezetékeve kiolvasható Mecser Károly 1943-ból fennmaradt vásárlási könyvéből is a jegyzői pecsét mellett.³⁹

Ahhoz hogy a lelkész, a jegyző és a csendőrség Bükkaranyos társadalmába illeszkedését lássuk, fontos a helybeli szolgálati idejük összevetése és koruk is. Derencsényi István tiszteletes úr miskolci születésű, negyvenes évei környékén járó tekintélyes karakter, aki 1940-től, tehát a háborús időszak kezdetétől szolgált Bükkaranyoson. A jegyző, Csontos Elek ezzel szemben bükkaranyosi lakos, már 1927-től jegyzői feladatokat végzett a településen. A csendőrök neveit nem ismerjük, de általában szolgálati idejük öt évente változott, éppen azért, hogy ne alakuljanak ki túl szoros kapcsolatok a helyiekkel és semlegesek maradhassanak.⁴⁰ 1944 nyarán Mecser Károly 27. életévét, Bodó Katalin 20. életévét töltötte be. A hivatali személyekkel való kapcsolattartásban tehát nem véletlen, hogy a szülőkre is szükségük volt: „...édesapám szokott aláírni minden levélnek, mikor lejön [a jegyző], hogy kinek mennyi segílyt adnak, de erről [hogy a katonai szolgálatot teljesítő férj üzletére vonatkozóan is járna segíly] még nem szólt neki most se, a jegyző úr úgy csinálja, ahogy ő jónak látja” — írja Bodó Erzsébet 1944. május 6-án férjének, amely feltehetően tükrözi azt a tapasztalatot, hogy a férfiak a hivatali eljárásokban is jobban érvényesítették szándékaikat, így a fiatalasszony különösen édesapjára támaszkodott. A szülők véleményének fontossága a zsírszedés kapcsán is megmutatkozik. A fiatalasszony különösen nehezen döntött, ha még a szülei sem egyforma tanácsot adtak, és annál is inkább várta férje útmutatását. 1944. június 8-án írta e sorokat Bodó Erzsébet „kedves jó urának”: „Tegnap kaptam egy levelet Miskolcra, hogy a zsírt máma szállítsam le Emődre, mert holnap jönnek érte majd teherautóval, és most már vége lesz a zsírszedésnek. 51 kg zsír van most itt, és máma fogom leszállítani Emődre [...]. Édesapám azt mondja, hogy ne küldjek egy cseppet se, míg a másiknak az árát meg nem kapom, de édesanyám meg azt mondja, hogy küldjem el, mert az úgy se a mienk és minek

38 Ld. pl.: Magyarország tisztii cím- és névtára, 50. (1943) 72. p.

39 Egy alispáni 1945-ös véghatározatból, amely a jegyző feleségének özvegyi nyugellátásáról határoz, derül ki, hogy a volt bükkaranyosi községi vezetőjegyző az okiratoknál lévő halotti anyakönyvi kivonat tanúsága szerint 1944 évi szeptember hó 26. napján tényleges szolgálat teljesítése közben elhalálozott. (Borsod-Gömör Vármegye Hivatalos Lapja, 44. (1945) 1. sz., 7. p.)

40 A csendőrök szolgálati tevékenységéről, szokásairól lásd: *Parádi József: A Magyar Királyi Csendőrség. Az első magyar polgári, központosított, közbiztonsági őrtisztület 1881–1945.* Bp., 2012.

olvadjon ott, mikor úgy is el kell küldeni, akkor hagy menjen innen. Még most, míg én is el tudok bánni vele jobban, mint később [...] most se a legkönnyebb.”⁴¹

A zsrírbeszédés és -elküldés, illetve az érte járó pénz megszerzése visszatérő gond 1944. tavaszán–nyarán. A jegyző számon kérte a meghatalmazást, miután a fiatalasszonyra nyomást gyakorolt az ügy mielőbbi elintézése érdekében, ugyanakkor nem nyújtott támogatást a formalitásokban, de a postai személyzet is másként viselkedett a pénzküldéssel, ha nem volt otthon a férj.⁴²A férj megpróbált leszerelni, hogy mentesítse feleségét mindezek alól, ehhez, azonban megint csak a feleségnek kellett intézkednie: „Édes kis Feleségem, ha eltudnád intézni, hogy a Tiszteletes úr írna kérvényt, hogy én zsrírszedő voltam és te nem tudod az elszámolást elintézni...”⁴³

1944. március–szeptember között a férj leveleiben többször utalt saját életveszélyes helyzetére a fronton, ezért 1944 májusában már arra is tanácsot adott, hogy ha nem tudna hazamenni, kinyithatja Bodó Erzsébet az üzletet, mert ahhoz akkor is joga lenne, ha újra férjhez menne.⁴⁴ Ezzel mintegy egzisztenciális biztonságba helyezte feleségét a távolból. A háborús helyzetben a fiatal pár a szülői, testvéri, falusi közösségben is támaszt nyerve, de egymásban és egymás képességeiben bízva tett meg mindent családi egységük, vagyonuk lehetőségek szerinti megőrzéséért, gyarapításáért.

Többször így írt a családi, gazdasági döntésekben magára maradt fiatalasszony, reménykedve, hogy a férje megírja, mit kell tennie: „Nem tudom, mit tegyek, írjál valamit, hogy mit csináljak, addig várok, míg nem írsz...”⁴⁵ És végül számos alkalommal döntenie kellett a férje válasza előtt vagy nélkül.

1944. június–júliusában a házigénylés⁴⁶ volt a legfőbb feladata, levélben, mindig a cenzúrával számolva írhatta le a történéseket, bíztak benne, hogy Károly szabadságot kap a gyermekük születésére: „...szeretném már, ha haza jöhetnél

41 Bodó Erzsébet levele Mecser Károlynak, 1944. június 1.

42 Bodó Erzsébet levele Mecser Károlynak, 1944. május 23.

43 Mecser Károly levele Bodó Erzsébetnek, 1944. dátum nélkül.

44 Mecser Károly levele Bodó Erzsébetnek, 1944. május 5.

45 Bodó Erzsébet levele Mecser Károlynak, 1944. május 3.

46 A zsidók deportálása a hátszágbeli háborús események része, a házigénylés lehetősége meghatározó volt a fiatal házaspár egzisztenciális jövőtervezésében. A háború idején Budapesten és vidéken egyaránt rossz volt a lakáshelyzet, amelyre a zsidó ingatlanok megoldásként szolgálhattak. Csak Budapesten az 1944-es év első felében 47 876 lakáskérvényt nyújtottak be. *Ablonczy*. 2024. 37. p.

nagyon sok mondani valóm volna, amit leírni nem lehet⁴⁷ — írta, miközben a zsidók elviteléről is tájékoztatta férjét. A levelek tükrözik annak bizonytalanságát is, hogy a hátországbéli rokonok nem tudták, a fronton szolgáló katonák miről kapnak tájékoztatást, mit tudhatnak esetleg jobban, mint ők — akár a falubeli rendelkezésekről is. Ezzel szemben a falubeli egyes eseményekről éppen csak érintőlegesen írhatott. Így derül ki Bodó Erzsébet leveléből,⁴⁸ hogy a jegyző, akinek öngyilkossági kísérlete csak a véletlennek köszönhetően hiúsult meg 1944 nyarán, segítette a zsidókat.

A csendőrök Bodó Erzsébet öt levelében jelennek meg, két eset kapcsán. Egyik a falu másik két húsvágojának megbüntetése, a másik, hogy a zsírbeszedésért járó pénz elmaradásának bejelentése náluk.⁴⁹ A csendőrök rendfenntartó jelenléte természetes volt a faluban, ahogy a napi járőrözésük is.⁵⁰ (A levelezésben a zsidók elszállítása kapcsán nem kerülnek szóba.) A zsírbeszedésért meg nem kapott pénzdíjak miatt is a csendőrökhöz irányította a férj a feleséget, aki viszont nem akarta megkeresni őket, ha írt nekik a férje.⁵¹ Ebből egyrészt láthatjuk, hogy a csendőrök a háborús rendelkezések idején pénzügyi folyamatokra is ráhatással bírtak, elérhetőek voltak a búkkaranyosiak számára, másrészt a férj szavának tisztelete is érzékelhető, és az hogy könnyebbség a fiatalasszonynak, ha neki már nem kell eljárnia az adott ügyben a férj helyetteseként.

A kiemelt részletekkel arra próbáltam utalni, hogy a II. világháború alatt a húskereskedelem milyen veszélyekkel és kötelezettségekkel járt, azaz e körülmények között milyen helyzeteket élt meg Bodó Erzsébet, a mészáros felesége, akinek leginkább szülei és férje szülei adtak — sokszor nem egyhangú — tanácsot, a tiszteletes és szükség esetén a csendőrség segítette, a jegyző pedig a levelek alapján legfőképpen az üzlethez kapcsolódó kötelezettségekkel látta el.

47 „...szeretném már, ha haza jöhetnél nagyon sok mondani valóm volna, amit leírni nem lehet. Tudatom veled, hogy a zsidókat elvitték és a házakat ezért osszák ki vagy tik is tudtok róla? Egyelőre csak árendába adják, míg rendeletet nem kapnak az eladásra. A jegyző úr nagyon beteg a kórházban van, nagyon pártolta a zsidókat és most fél, hogy baj lesz, ezért beteg, már egyszer fejbe is akarta löni magát, de meg látták, ha lesz idő írok még...” Bodó Erzsébet levele Mecser Károlynak, 1944. június 26.

48 Bodó Erzsébet levele Mecser Károlynak, 1944. június 26.

49 „... írod, hogy ha a zsírért még nem kaptam meg a pénzt jelentsem a csendőröknek, de egyszerre kaptam meg a 24-i leveledet és a 23-t és a 24-ibe írod, hogy már te írtál a csendőröknek akkor már énnekem nem fontos velek beszélni, de azért, ha meglátom őket megmondom nekik.” Bodó Erzsébet levele Mecser Károlynak, 1944. június 1.

50 A csendőrségi szolgálatokról lásd *Parádi*, 2012. 93–110. p.

51 Bodó Erzsébet levele Mecser Károlynak, 1944. június 1.

Önállóság vagy túlélés?

Bodó Erzsébet és Mecser Károly levelezése a háborús körülmények között a családi, házastársi összetartozás megőrzéséről, valamint a feleség kényszerű önállósodási folyamatáról tesz tanúságot. A háború alatt megváltozott a nők mindennapi élete, családi szerepeikben betöltött feladatkörük és az azokkal járó kihívások sora. A fiatalasszonyból asszonnyá, anyává válás helytállást követelt Bodó Erzsébettől a rendkívüli időkben.⁵²

Bodó Erzsébet megélt, levelezésben leírt tapasztalatai azért figyelemre méltóak, mert tizenkilencévesen, néhány hónappal az esküvő után maradt rá a családi, háborús időkben nem csekély nehézséggel, korlátozással működtethető hentesüzlet fenntartása. A fiatal nő ugyanakkor a paraszti társadalom, a református hitélet, a falusi összetartó erő kötelekében, a család védőhálójában élt, amelyek támaszt és legalább részleges biztonságot adtak a várandós és kisgyermekes nő életében, a háborús idők hétköznapjaiban. A hivatali személyekhez kötődő kontextuselemzés a tiszteletes úr, a jegyző és a csendőrség — a hivatalos tekintélyek — kiemelésével, azt a célt szolgálta, hogy megmutassa, a velük való kapcsolat mennyire határozta meg a falubeliek, de elsősorban a mészáros feleségének mindennapi életét. A szülők egy belsőbb körben, leginkább javaslatokat adtak a fiatalasszonynak, de sokszor eltérő tanácsok között is legjobb belátása szerint kellett dönteneie Bodó Erzsébetnek.

1944. április–májusában hétszer fordult elő (a fennmaradt levelekben) az „írd meg, mit tegyek”, „nem tudom, mit tegyek”, „nem írod, mit tegyek”, „várom, hogy mit tegyek” fordulat. A későbbiekben is kérte a férj útmutatását, de ez a fordulat többé nem jelent meg. 1944. júliusában megszületett lánya, akit férje távollétében megkeresztelt, átvészelte a bombázásokat hátországban maradt családtagjaival, azaz szüleivel, öccsével. Eltűnt az önmagában kételkedő, cselekvés vagy döntés előtt álló személy, noha maradtak a kérdések, és maradt a félelem és aggodalom. Történt még valami Bodó Erzsébettel — anya lett. A bombázást, a szovjetek bevonulását, a férje távollétét és minden mást ezután így élt meg. A tapasztalatok önállóságra készítették? Vagy egyszerűen megpróbálta hitével,

52 Mindent megtenni azért, hogy ha a férj hazajön, a családi gazdaság minél kevesebb veszteséggel mehessen tovább, amíg a férj távol van, ne essék anyagi kár a meglévő javakban. Jelen tanulmányban csak érintőlegesen jelent meg, hogy a férj legalább ideiglenes hazatéréseért milyen adminisztratív küzdelmeket folytatott. Nem részleteztem továbbá a bombázások megtapasztalását, ahogy a hadifogoly-feleségek helyzetét és kapcsolatrendszerét sem, amelyhez szintén maradt fenn forrásként egy-egy levél.

értékrendje szerint túlélni a túlélhető? Annyi bizonyos a levelei alapján, hogy 1947. július 3-ig — míg meg nem történt —, nem szűnt remélni és várni férje hazatérését.

Források és irodalom

Kéziratos források

Mecser Károly és Mecserné Bodó Erzsébet levelezése (1943–1945, Munkács és Keleti-Kárpátok – Bükkaranyos). Családi hagyatékban, Budapest.

Felhasznált online források és adatbázisok

Magyar Nemzeti Levéltár – Szovjet táborok magyar foglyainak kartonjai: <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/szovjet-taborok-magyar-foglyai> (utolsó letöltés: 2025. 03. 20.)

Hadtörténelmi Intézet és Múzeum – II. világháborús magyar katonai veszteségi adatbázis: <https://iivh-katonahoseink.militaria.hu/kereses/lista> (utolsó letöltés: 2025. 03. 24.)

Borsod – Gömör Vármegye Hivatalos Lapja, 44. (1945.) 1. sz. Online elérhető: https://adt.arcanum.com/hu/view/BorsodVarmegyeHivatalosLapja_1945/?query=Csontos+Elek+jegyzo%20%91&pg=8&layout=s (utolsó letöltés: 2025.03.12.)

Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap, 49. (1940) 27. sz. Online elérhető: https://adt.arcanum.com/hu/view/MiskolciReggeliHirlap_1940_02/?query=H%C3%BAstilalom&pg=19&layout=s (utolsó letöltés: 2025.03.11.)

Központi Értesítő, 68. (1943) 32. sz. Online elérhető: https://adt.arcanum.com/hu/view/Kozponti_Ertesito_1943_2/?query=b%C3%BCkkaranyos+munk%C3%A1csi&pg=330&layout=s (Utolsó letöltés: 2025.03.12.)

Magyar Élet, 2. (1940) 2. sz. Online elérhető: https://adt.arcanum.com/hu/view/MiskolciMagyarElet_1940_01/?query=H%C3%BAstilalom&pg=10&layout=s (utolsó letöltés 2025.03.12.)

Magyar Élet, 3. (1941), 118. sz. Online elérhető: https://adt.arcanum.com/hu/view/MiskolciMagyarElet_1941_05/?query=Borsod+m%C3%A9sz%C3%A1ros&pg=186&layout=s (utolsó letöltés: 2025.03.12.)

- Magyarország tiszti cím- és névtára, 50. (1943) 72. Online elérhető: https://adt.arcanum.com/hu/view/TisztiCimtar_1943/?query=Csontos+Elek+jegyz%C5%91&pg=91&layout=s (utolsó letöltés: 2025.03.12.)
- Magyar Nemzet, 6. (1943) 176. sz. Online elérhető: https://adt.arcanum.com/hu/view/MagyarNemzet_1943_08/?query=B%C3%BCkkaranyos+hentes&pg=56&layout=s (utolsó letöltés: 2025.03.12.)
- Reggeli Magyarország, 49. (1942) 286. sz. https://adt.arcanum.com/hu/view/ReggeliMagyarorszag_1942_12/?query=Borsod+h%C3%BAsipar&pg=129&layout=s (utolsó letöltés: 2025.03.12.)

Hivatkozott irodalom

- Ablonczy*, 2024. *Ablonczy Balázs*: Az utolsó nyár. Magyarország, 1944. Modern Magyar Történelem sorozat. Bp., 2024.
- Benke*, 2007. *Benke György*: Akik előttünk jártak. 2. Mezőkövesd. 2007.
- Bognár*, 2017. *Bognár Zalán*: (Hadi)fogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944–1946. Bp., 2017.
- Domokos*, 1991. *Domokos Ottó* (főszerk.): Magyar néprajz III.: KÉZMŰ-VESSÉG. Bp., 1991. 214–220. p.
- Géra*, 2010. *Géra Eleonóra*: „Kérd az Urat, hogy tegyen téged végre igazán kicsivé és szerénnyé!” Protestáns vallásos érzület, női szerepek, család a 19. században. In: Budapesti Negyed. 18., (2010) 2. 120–140. p.
- Géra*, 2017. *Géra Eleonóra*: Egy fel nem fedezett művésznő a tudós férj árnyékában. Dr. Veress Endréné Méhely Mária története. In: Egry Gábor – Kaba Eszter (szerk.): 1916 — A fordulat éve? Tanulmányok a Nagy Háborúról. Bp., 2017. 195–228. p.
- Géra*, 2020. *Géra Eleonóra*: Budai úrinők romlakásban. Levelek a Fény utcából 1944–1947. Bp., 2020.
- Gyáni*, 2020. *Gyáni Gábor*: A nő élete — történelmi perspektívában. Bp., 2020.

- Gyáni–Nagy*, 2006. *Gyáni Gábor – Nagy Beáta (szerk.): Nők a modernizálódó magyar társadalomban.* Debrecen, 2006.
- Hegel*, 1971. *Hegel, Georg Wilhelm Friedrich* (ford. Szemere Samu): *A jogfilozófia alapvonalai — vagy A természetjog és államtudomány vázlata.* (Filozófiai írók tára, Új folyam 33.) 1971.
- Kaba*, 2018. *Kaba Eszter (szerk.): Háborús mindennapok — mindennapok háborúja.* Magyarország és a Nagy Háború — ahogy a sajtó látta 1914–1918. Bp., 2018.
- Miltényi*, 1997. *Miltényi Károly: A református egyház (1919–1944).* In: *Magyarország a XX. században, Szekszárd*, 1997. Online elérhető: <https://mek.oszk.hu/02100/02185/html/252.html> (Utolsó letöltés 2025.03.09.)
- Palasik–Sipos*, 2005. *Palasik Mária – Sipos Balázs (szerk.): Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon.* Bp., 2005.
- Parádi*, 2012. *Parádi József: A Magyar Királyi Csendőrség. Az első magyar polgári, központosított, közbiztonsági őrtestület 1881–1945.* Bp., 2012. Online elérhető: <https://mek.oszk.hu/17100/17189/17189.pdf> (Utolsó letöltés 2025.03.10.)
- Pető*, 2022. *Pető Andrea: A nők szerepe a háborúkban, a hátszázagon túl.* In: *Virányi Péter (szerk.): Nők a hátszázagon. Női sorok és szerepek a második világháború alatt.* Pécs, 2022. 11–20. p.
- Pihurik*, 2015. *Pihurik Judit: Naplók és memoárok a Don-kanyarból 1942–1943.* (Második, jav. kiad.), Bp., 2015.
- Pihurik*, 2015b. *Pihurik Judit: „Mégfagyni nem volt tilos”* In: *Gyarmati György – Pihurik Judit szerk.: Háborús hétköznapok hadszíntéren, hátszázagon 1939–1945.* Bp.–Pécs, 2015. 181–199.
- Romsics*, 2009. *Romsics Ignác (szerk.): Csonka Mihály élete és világképe.* Bp., 2009.

- Sárai Szabó*, 2010. *Sárai Szabó Katalin*: A református nő a 19. század végétől az 1930-as évekig — A belmissziómozgalom hatása a nők egyházi működésére. (Doktori Disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem) Bp., 2010. Online elérhető: https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/10831/45055/1/Kd_12116.pdf (Utolsó letöltés 2025.03.10.)
- Sárkány–Szilágyi*, 2000. *Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós* (szerk.): Magyar néprajz VIII.: Társadalom. Bp., 2000. 406–413. p.
- Scott*, 2001. *Scott, J. W.*: Bevezetés. In: Van-e a nőknek történelmük? Szerk.: *Scott, J. W.*, Ford.: Greskovits Endre. Bp., 2001.
- Sipos–Krász*, 2019. *Sipos Balázs – Krász Lilla* (szerk.): A női kommunikáció kultúrtörténete. Tanulmányok. Bp., 2019.
- Sipos*, 2022. *Sipos Balázs*: Személyes források és a történelmi tapasztalat elbeszélése. Egyének, közösségeik Magyarországon, 1848–1948. Bp., 2022.
- Szászy–Schwarz*, 1915. *Szászy-Schwarz Gusztáv*: A háború és a nők. In: Hadi beszédek. (Az Országos Hadsegélyező Bizottság megbízásából kiadja a M. Kir. Honvédelmi Ministerium Hadsegélyező Hivatala.) Budapest, 1915. 9. füzet., <https://mek.oszk.hu/11100/11178/11178.pdf>
- Szabó–Számvéber*, 2009. *Szabó Péter – Számvéber Norbert*: A keleti hadszíntér és Magyarország 1943–1945. Debrecen, 2009.
- Szakály*, 2015. *Szakály Sándor*: Tábori lapok, levelek a frontról a frontra. Györki István honvéd és felesége levélváltásai 1942–1943-ból. In.: Háborús hétköznapiak hadszíntéren, hátszágban 1939–1945. Szerk.: Gyarmati György – Pihurik Judit. Bp.–Pécs, 2015. 199–210. p.
- Szakolczai*, 2015. *Szakolczai Árpád*: Marginalitás és liminalitás: státuszon kívüli helyzetek és átértékelésük. In: *Regio*, 23. évf. (2015) 2. szám, 6–30. p.
- Szijártó*, 2014. *Szijártó M. István*: A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata. Bp., 2014.

- Virányi*, 2022. Virányi Péter (szerk.): *Nők a hátszágban. Női sorsok és szerepek a második világháború alatt.* Pécs, 2022.
- Zalai*, 2018. *Zalai Katalin*: Háborús „nőügyek”. In: *Háborús mindennapok — mindennapok háborúja. Magyarország és a Nagy Háború — ahogy a sajtó látta 1914–1918.* Szerk.: Kaba Eszter. Bp., 2018. 225–250. p.
- Zalai*, 2017. *Zalai Katalin*: A nők „baljós” térfoglalása. A nők gazdasági mobilizációja az első világháború idején. In: *1916 — A fordulat éve? Tanulmányok a Nagy Háborúról.* Szerk.: Egry Gábor – Kaba Eszter. Bp., 2017. 229–266. p.

TÓTHNÉ LAKATOS DORINA

NŐK A POLITIKAI RENDŐRSÉGBEN, 1945–1962

A kommunista államvédelemben szerepet vállaló nők sorsa, személye nagyrészt feltáratlan maradt, így a történelem számára ezek a nők láthatatlanok maradtak, akárcsak a nyilasmozgalom női résztvevői. Ennek oka abban keresendő, hogy a különböző politikai intézmények gyakran észrevehetetlenné teszik a bennük dolgozó nőket, hiszen sokkal nehezebb számukra a magasabb pozíciók elérése, azok sokszor csak névleges hatalmat jelentenek, így amennyiben nem maga a nő a vizsgálat középpontja, nehezebben kapja meg a „fontos” jelzöt.¹ A kommunista politikai rendőrség esetében a fennmaradt nevek — Péter Gábor, Piros László, Farkas Vladimir, dr. Janikovszky Béla — mind férfiak, a felsővezetésben nőket egyáltalán nem találunk. Nem volt azonban teljesen lehetetlen a nők felfelé menetele — legalábbis ami a hivatalos megjelenést illeti. Wágner Anna 1948-ban került az államvédelemhez, a Tájékoztatási Osztály vezetője volt, később a Személyzeti Főosztályra helyezték, amelynek 1953-tól alosztályvezetését látta el, 1950 szeptemberében pedig alezredesi ranggal tüntették ki.² Ugyanakkor kérdés, mennyiben jelentett ez tényleges döntési pozíciót a számára, erre azonban csupán egy vizsgálati dosszié áll rendelkezésre kontrollforrásként. Helyetteseként működött Szendy György³, aki Soós Vera — Szűcs Ernő⁴ egyik adminisztrátora — vallomása alapján vezetői feladatokat látott el, Wágner Anna pedig csupán a

1 *Pető*, 2019. 35–36. p.

2 ÁBTL (= Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára) – I. (= Állambiztonsági iratok levéltára) – 2.8.1. (= Állambiztonsági szervek nyílt állományú alkalmazottainak iratai) – I. s. (= Személyi gyűjtők) – I/1. t. (= A BM Központi fogyatéki anyagai (személyi gyűjtői) – 6657. A hivatalos állomány tagjai teljes néven szerepelnek a tanulmányban, a hálózati személyek fedőnéven.

3 Szendy György munkásmozgalmi múlttal került a politikai rendőrség kötelékébe, kezdeti feladata közvetlenül Péter Gábor alárendeltségében az ÁVO-n dolgozó személyek utáni nyomozás, azok múltjának felderítése volt. Péter Gábor pere során tartóztatták le. (*Müller*, 2002. 113. p.)

4 Szűcs Ernő államvédelmi ezredes. A két világháború közötti időszakban illegális kommunista tevékenységért ült börtönben. 1941-ben a Szovjetunióba távozott, az ottani állambiztonsági szervek állományába került, 1945-ben tért haza, még ebben az évben a politikai rendőrséghez került, 1950-től Péter Gábor helyettesének nevezték ki, valamint a katonai elhárítás vezetője lett. Még ebben az évben letartóztatták, a vizsgálati fogság alatt meghalt. (*Kenyeres*, 1994. 877. p.)

hivatali tisztet viselte.⁵ Mivel a vizsgálati dosszié Szendy György ügyéhez kötődik, kérdéses, hogy a vallomás mennyire szolgálta Szendy szerepének növelését és ily módon Wágner Anna másodlagos szereplővé változtatását, vagy Wágner kinevezése valójában a hangoztatott, kényszeredett női emancipációt, a nem megvalósult női lehetőségeket példázza.

A nők feladata az államvédelemben szerteágazó volt, a gyors- és gépirótól kiindulva a fogdaörig ugyan eltérő arányokban, de sokféle munkakörben alkalmazták őket. Teendőik nem állandóak voltak, ritka volt körükben az, aki munkaviszonya alatt mindig ugyanazt a feladatot látta volna el, gyakoriak voltak az áthelyezések. Ennek oka feltehetően abban keresendő, hogy tevékenységi köreik a legtöbb esetben nem terjedtek ki olyan specifikumokra, amely során egy-egy áthelyezés, személycsere komolyabb mértékben felborított volna egy kialakult struktúrát.

Jelen tanulmány keretei nem teszik lehetővé a nők társadalmi háttérének bemutatását, a készülő disszertációmban azonban részletesen bemutatom, hogy sokan csekély mértékű iskolázottsági szinttel, képzettség nélkül kerültek az államvédelemhez. Amennyiben rendelkeztek végzettséggel, az nem későbbi munkájukhoz kapcsolódott, hiszen szabóként, gyári munkásként, napszámosként, vagy akár a kereskedelemben végzett munkájuk során viszonylag kevés tapasztalatot szerezhettek például a levéllenőrzés folyamatáról. Ebből kifolyólag a számukra fenntartott feladatok végrehajtásának módját viszonylag rövid idő alatt elsajátíthatták, így szinte senki nem vált nélkülözhetetlenné, mellőzhetetlenné, hiszen könnyen tudták pótolni őket. Fontos azonban megjegyezni, hogy egyes személyi kapcsolatok szorosabban tarthattak adott pozícióban egy nőt, ezek általában valamely vezető szerepben lévő férfi személyéhez, például Szűcs Ernőhöz vagy Péter Gáborhoz kapcsolódtak. A kivételezett szerep ugyanakkor bizonyos következményeket — például letartóztatás — is maga után vont.

Az alábbiakban választ keresek arra, milyen szerepet szánt a nőknek az államvédelem, mely területekre nyerhettek felvételt, bemutatom, hogy milyen tevékenységi körökben, miként alkalmazták őket feladatok végrehajtására. Vizsgálom azt is, hogy a szervezeten belül milyen szinten valósult meg a szocialista női társadalmi szerepének hangoztatása, a női emancipáció: mennyire maradtak meg feladataik a korábban is jellemzően nőkre bízott teendőknél, volt-e lehetőségük felemelkedni a szervezeti hierarchiában, és ha igen, az valós előmenetelt jelentett, vagy csupán a női egyenjogúsítás látszatintézkedését. A hivatalos államvédelmi dolgozók mellett a társadalom „segítségét” is igénybe vette a titkosrendőrség, így

5 ÁBTL 2.1. (= A volt Zárt irattár levéltári anyaga) VI/60.

a hivatali struktúra mellett a női ügynökhálózat bizonyos tendenciáinak feltérképezésére is kísérletet teszek.⁶

A források tekintetében az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) fellelhető iratokra támaszkodtam, ezek között található önéletrajzokat, minősítéseket, jelentéseket, környezettanulmányokat, szolgálati adatlapokat tartalmazó személyi dossziék. Az ügynökhálózat vizsgálata során Munka (M) dossziékat, illetve Beszervezési (B) dossziékat használtam fel. Előbbiek az ügynökjelentéseket tartalmazzák, valamint az ügynököt irányító operatív tisztt, esetleg más, felsőbb állambiztonsági szinten lévő személy megjegyzéseit. Az utóbbi, beszervezési dossziében pedig olvashatjuk az ügynök beszervezésével, foglalkoztatásával, feladataival, eredményeivel, hiányosságaival kapcsolatos dokumentumokat. Ezen felül felhasználtam egy oktatási céllal készített dokumentumot, amely az ÁBTL-ben „Kézírásos tanulmányok” meghatározás alatt szerepel. Ez egy 1961-ben összeállított, az állambiztonsági munkához készült háttéranyag, dokumentumgyűjtemény, melyben a nőkkel, női ügynökökkel kapcsolatos eseteket, felvetéseket tartalmazó tanulmányok olvashatók. A politikai rendőrség által készített statisztikai adatok, tippkutatások eredményeit, egykori peranyagokat is figyelembe vettem.

A hivatali állomány

Adminisztratív feladatok

Az egyik leggyakoribb tevékenység, amelyet nők teljesítettek a Belügyminisztériumban, a hagyományos női szerepekhez, keretekhez illeszkedve az adminisztratív feladatok köré épült. Az iskolázottság és a munka minőségének összefüggései itt is megjelennek, hiszen voltak, akik végeztek ehhez szükséges iskolát, de sokan teljesen képzetlenül kerültek oda. Található példa arra, hogy a munkájában valaki meglehetősen alul teljesített, folyamatosan ellenőrizni kellett a kezéből kiadott munkát — nem véletlenül küldték őket tanfolyamra a hatóságon belül is. Egy 1951. június 5-én kelt parancsban például Péter Gábor elrendelte a gyors-

6 Jelen tanulmány a készülő doktori értekezés egyfajta előzetese, amelynek címe *Nők az állambiztonság szolgálatában, 1945–1962*. (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola, Modernkori Magyarország Doktori Program, témavezető: Dr. Szerencsés Károly.)

és gépirói, valamint helyesírási tanfolyamot az irodai alkalmazottak számára.⁷ Ugyanakkor ennek az ellentéte sem volt kizárt, Balogh Irén minősítése szerint „*Munkájára igényes szereti a szép és hibamentes munkát nagyon ad a helyesírásról, valamint a jelentések helyes formájára. [...] ...fiatalabb és kevesebb tudással rendelkező elvtársnőket oktatja ebből a célból több esetben az esti órák alatt.*”⁸

Volt, aki egészen a kezdetektől részt vett a politikai rendőrség munkájában, önéletrajzában megfogalmazott állítása szerint a német háborús bűnösök kihallgatásánál is jelen volt, mint gépiró, de 1949-ben a Rajk-per során elbocsátották, mert vezető állást töltött be a „*Rajk által vezetett Gazdasági Rendőrségnél*”,⁹ és csak 1956-ban térhetett vissza.¹⁰ Berényi Istvánné önéletrajza szerint egy évig az Andrassy út 60-ban Décsi Gyula¹¹ gépirónője volt.¹² Berényinét 1955-ben tanúként hallgatták ki Rajk és társainak felülvizsgálata ügyében, s ekkor vallomásaiban szerepelt, hogy Rajk 1949-es letartóztatásának kezdetétől részt vett a vizsgálati ügyekben, a magnetofonra rögzített kihallgatási anyagok — többek között a „*Miért jobb az neked, ha vernek?*” kezdetű jegyzőkönyv — leírásában.¹³

Mindezek arra engednek következtetni, hogy az adminisztratív feladatok fontos szerepet töltöttek be a hatóság életében, hiszen sok esetben a legbizalmasabb dolgokról is értesültek. Csillag Magdolna Szücs Ernő titkárnője, bizalmasa volt 1948 és 1950 között, Szücs elmondása szerint bizalmas jellegű feljegyzéseket gépelt és kezelte — „*Előtte is beszéltem a párt egyes vezető tagjainak általam nacionalistának tartott beállítottságáról.*” —, valamint a befolyt pénzügyekkel is foglalkozott. Soós Vera szintén adminisztrátorként dolgozott Szücs mellett, ő gépelt a jelentéseit, melyekben sokszor a párt felső vezetését is rágalmozta.¹⁴ Ezek

7 ÁBTL 4.2. (= Parancsgyűjtemények) II. s. 041/1951 ÁVH T. Biz. 42/1951. 06. 05. ÁVH vez. Pcs.

8 ÁBTL – I. – 2.8.1. – I. s. – I/1. t. – 0234.

9 A Gazdasági Rendészeti Osztály vezetését a kezdetektől dr. Villányi András jogász, későbbi politikai nyomozótiszt látta el. Villányi Rajk László bizalmi emberének számított, ellenben a gazdasági rendszert és az ÁVO szervezete közötti viszony egyre inkább rivalizálássá vált, ahogyan Péter Gábor és Villányi személye közötti kapcsolat is ellenségessé fajult. Rajk 1948. augusztusi leváltása után Villányit is eltávolították a gazdasági rendszert éléről, a Rajk-per során pedig letartóztatták, elítélték és 1950 májusában kivégezték. (Molnár, 2003. 305–309. p.)

10 ÁBTL – I. – 2.8.1. – I. s. – I/1. t. – 0055.

11 Államvédelmi ezredes, 1950-ben az ÁVH Jogi és Börtönügyi Főosztályának vezetője. (Boreczky, 1999. 93. p.)

12 ÁBTL – I. – 2.8.1. – I. s. – I/1. t. – 0480.

13 ÁBTL 2.1. – I/4 (V-143415).

14 ÁBTL 2.1. – 2.1. – IX/61.

ugyanakkor saját magára nézve is veszélyesek voltak. Letartóztatása során azzal is megvádolták, hogy részt vett a „Szűcs által irányított útlevelüzérkedésben”.¹⁵ Fontosságukat bizonyítja, hogy a nagyobb koncepciós pereket követő mellékpe-reknek ők is áldozatai lettek, Soós Verát Péter Gábor pere kapcsán tartóztatták le,¹⁶ Sally Juditot a Rajk-ügy során ítélték el és zárták börtönbe 1949-ben.¹⁷

Az ötvenes évek elejére nagyjából egymillió fő szerepelt a nyilvántartott sze-mélyek között, így a különböző iratok tárolása központi terület volt. Budapesten a Politikai Nyilvántartó Iroda már 1945-ben megnyitotta kapuit, először a poli-tikai szempontból megbízhatatlan személyek adatainak tárolására, de az évek előrehaladtával és a politikai rendőrség feladatköreinek kibővülésével a nyilván-tartott anyagok egyre nőttek, egységesedtek. Itt tárolták a politikai szempontból felelősségre vont személyek ügyeinek iratait, daktiloszkópiái és fényképanyilvántartásokat is.¹⁸ Tóth Ferencné esete bemutatja ennek fontosságát, minősítése sze-rint nagyon pontosan végzi munkáját, tisztában van a felelősséggel, mert szerinte „név- és adatelírással esetleg becsületes embereket korlátoznak állampolgári jogaik gyakorlásában”.¹⁹ Oroszi Istvánné jellemzése azt bizonyítja, hogy a nyil-vántartás alkalmas lehetett a politikai szempontú rostálásra is, 1957-től azt a cso-portot vezette, ami azzal foglalkozott, hogy a bizalmas és fontos munkakörökből eltávolítsák az általuk ellenségesnek bélyegzett személyeket.²⁰

Információk és ellenőrzés

Az operatív technika feltehetően bizalmas munkakörnek számított, megkövetel-hették a rendszerhez való teljes lojalitást. Tóth Istvánnét eltávolították munká-jából, mert az „októberi események” előtt szószólója volt az *Irodalmi Újság*ban megjelent cikkeknek, egyetértett velük, ez pedig nem teszi lehetővé, hogy az ope-ratív technika területén dolgozzon.²¹

Ehhez a területhez tartozott az úgynevezett környezettanulmányok készítése, amely átfogó képet adott a tárgyat képező személyről, annak családjáról, kü-

15 ÁBTL 2. 1. – IV/25 (V-150115/1).

16 ÁBTL 2.1.- 2.1. – IX/61.

17 ÁBTL 2. 1.- I/9-a (V-142703/1).

18 *Petrikné Vámos*, 1999. 29–32. p.

19 ÁBTL – I. – 2.8.1. – I. s. – VIII. t. – 1633.

20 ÁBTL – I. – 2.8.1. – I. s. – I/1. t. – 6902.

21 ÁBTL – I. – 2.8.1. – I. s. – I/1. t. – 5781.

lönböző kapcsolatairól. A környezettanulmányok készítésének az volt a fő célja, hogy megbizonyosodjanak róla, valóban rendszerhű-e az adott személy, ennek elkészítéséhez pedig elvárták a dolgozótól is a „politikai képzettséget”. Ennek hiányát néhol kifogásolták, és megjegyezték, hogy a környezettanulmányok minimális szintű politikai értékelést adnak, mert politikailag nem képzett aki végzi a feladatot. Ellenben a Párthoz és a Szovjetunióhoz jó a viszonya, „*munkáját és életét az ellenség elleni kérlelhetetlen gyűlölet jellemzi*”.²² Ez esetben nem a szakmaiság volt meghatározó, Dr. Tökés Lászlónét illetően viszont kiemelték, hogy a „környezetelő” munkájában körültekintően dolgozik, megfelelő ürügyeket alkalmaz, hogy információkhoz jusson, jó fogalmazókészsége van. 1956 után pedig felülvizsgálta informátorait, hogy ki megbízható és alkalmazható a továbbiakban.²³

Az operatív technikán belüli másik gyakori feladat a levéllenőrzéshez kapcsolódott — Tamáska Mária, aki ekkor Kádár János élettársa, később felesége, szintén a levéllenőrzésben dolgozott. Erre a célra különféle postahivatalok cenzúra részlege szolgált, ahol felbontották a figyelt személyek leveleit, ellenőrizték a távirati és a telexanyagokat. Ezekhez idegen nyelveken tudó személyeket is kerestek.²⁴ A levelekkel együtt a különféle csomagokat is átvizsgálták, esetleg elkobozták, ezt együttesen „K” ellenőrzésnek nevezték. Ez időnként visszaélésekhez is vezetett. 1959-ben nyomozást indítottak két alkalmazott, Gyimesi Lajosné és Kerék Sándorné ellen, ugyanis munkájuk során nem kezelték megfelelő gondossággal a levelekhez tartozó értékeket, nem vezettek megbízható nyilvántartást a küldeményekről, a kobzásra ítélt tárgyakat elajándékozták. A jelentés azt is tartalmazza, hogy a hiányzó tárgyak mellett különböző valutájú — forint, dollár — pénzösszegekkel sem tudtak elszámolni. A visszaélésnek ugyanakkor nem lett következménye — legalábbis nem olyan jellegű következménye, mint amire a rettegett politikai rendőrség esetében számítanánk —, Gyimesinét idős korára való tekintettel nyugdíjba küldték, Kerék Sándornét másik osztályra helyezték, a hiányzó összeget pedig vissza kellett fizetniük.²⁵

A levelek és távirati anyagok ellenőrzésén túl ide tartozott a rejtjelezés, a rádiófelderítés és -elhárítás — például a Szabad Európa Rádió adásainak zavarása

22 ÁBTL – I. – 2.8.1. – I. s. – I/1. t. – 0427.

23 ÁBTL – I. – 2.8.1. – I. s. – I/1. t. – 13039.

24 *Borvendég*, 2011. 1–2. p.

25 ÁBTL – I. – 2.8.1. – I. s. – I/1. t. – 1779.

—, a telefonok, helyiségek lehallgatása, fényképek készítése.²⁶ Berta Gusztávné iratai szerint feladatai közé tartozott a rendőri állomások figyelése és felderítése.²⁷

A KEOKH — Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság — és az Útlevelesztály külön osztályként működött, ez felelt az útlevelek kiadásáért, a külföldiek ellenőrzéséért. Az útlevelek kiadása időnként csaláshoz vezetett, Koós Bélánét is megvádolták azzal, hogy részt vett a Szűcs Ernő által irányított útlevelüzérkedésben, amelyben különböző „tőkések” számára útlevelek kiadását kérték.²⁸ Radnai Pálnét — aki később elmeógyógyintézetbe került — szintén útlevelügyek miatt helyezték vád alá, mely szerint Csapó Andor titkárnőjeként tudott arról, hogy Csapó pénzért szerzett útleveleket „tőkés elemeknek”, ő pedig részt vett ennek a technikai lebonyolításában, vezette a kimutatásokat az összegekről, amelyekkel nagy összegeket csaltak ki. A vád szerint Radnainé ebből kapott pénzt, biztosítottak neki lakást és különféle használati tárgyakat.²⁹

Nyelvtudás

Egyes esetek megkövetelték az idegen nyelvek — orosz, angol, német — bizonyos fokú ismeretét. A fordító-tolmács munkakörben nem találtam arra vonatkozó megjegyzést, hogy ne tudtak volna megfelelően az adott nyelven, főként oroszul. Azonban fontos megjegyezni, hogy az érintett személyek esetében többen vagy éltek a Szovjetunió területén, vagy már ott születtek és később kerültek Magyarországra.

Bakos Pálné önéletrajzában azt írja, 1922-ben családjával Moszkvába költöztek, s csak 1948-ban tértek haza, így számára volt idő és lehetőség, hogy megtanuljon oroszul. Az évek alatt dolgozott gyári munkásként, de fordítóként is, így került például a Gorlovka városában lévő hadifogolytáborba, 1951-ben pedig az államvédelmi szervekhez.³⁰ Baracs Györgyné németül, angolul, oroszul is beszélt, munkáját, fordításait pontosnak, világosnak írják le. Hozzáállását viszont nem tartották megfelelőnek, mert szerinte kellemetlen, hogy lehallgatják nap mint nap a magánlakásokban történő eseményeket és „polgári beállítottságú”.³¹ Agócs

26 *Müller*, 2011. 1–4. p.

27 ÁBTL – I. – 2.8.1. – I. s. – I/1. t. – 13494.

28 ÁBTL 2. 1. – IV/25 (V-150115/1).

29 ÁBTL 2.1. – VI/52.

30 ÁBTL – I. – 2.8.1. – I. s. – I/1. t. – 0182.

31 ÁBTL – I. – 2.8.1. – I. s. – I/1. t. – 0279.

Istvánné iratai szerint a szovjet tanácsadók mellett dolgozott tolmácsként,³² ahogyan Mayer Józsefné, ő még az 1956-os októberi események idején is fordított a szovjeteknek.³³

Egészségügy

Az Államvédelmi Hatóság rendelkezett külön Egészségügyi Osztállyal, melynek feladata volt összefogni a hatóság egészségügyi munkáját, szűrővizsgálatokat végezni, kezelést biztosítani a beosztottak részére.³⁴ A Korvin Ottó Kórház szintén a Belügyminisztérium irányítása alatt állt, így a negyvenes évek végétől kezdve az államvédelem alkalmazottai egészségügyi feladatokat is elláttak, Antonovics Erzsébet a kórháznak főtitkára és parancsnoka is volt.³⁵ A Belügyminisztérium rendelőintézteiben is teljesítettek nők szolgálatot, s volt, aki úgy vélekedett, a kórházakban, szanatóriumokban, ahol ápolónőként dolgozott, a beutaltak között „politikai tevékenységet” is tudott kifejtetni.³⁶

Börtönök

Apolitikai rendőrség hatalmának „csúcán” rendelkezhetett a büntetésvégrehajtási intézményekről, valamint az internáló- és kényszermunkatáborok fenntartásáról.³⁷ Az államvédelem foglalkoztatott nőket a fogdákbán, börtönökben, internálótáborokban.

Almási Tamás 1991-ben készült *Ítéletlenül* című dokumentumfilmje tette „híressé” a kistarcsai internálótábor női részlegén dolgozó egykori őrt, Piroskát. A négy elemi osztályt végzett Hajnal Pirooska 1945-ben jelentkezett a rendőrséghez, később került Kistarcsára, ahol őrszemként dolgozott. Elmondása szerint az volt a feladata, hogy amikor újabb fogvatartottak érkeztek, át kellett vizsgálni őket, le kellett adni a ruháikat, az ékszereket, felügyelték a nőket, amikor kiengedték őket

32 ÁBTL – I. – 2.8.1. – I. s. – I/1. t. – 10858.

33 ÁBTL – I. – 2.8.1. – I. s. – I/1. t. – 3509.

34 *Cserényi-Zsitnyányi*, 2009. 17. p.

35 ÁBTL – I. – 2.8.1. – I. s. – I/1. t. – 0058.

36 ÁBTL – I. – 2.8.1. – I. s. – I/1. t. – 0010.

37 *Gyarmati*, 2019. 275. p.

az udvarra sétálni, az épületekben a létszámokat ellenőrizték.³⁸ Angyal Ferencné a Vizsgálati Osztályon teljesített szolgálatot, a házifogdában mint körzetőr.³⁹ Abrusán Jánosné pedig motozónőként dolgozott, a későbbi években pedig más beosztásokat is kapott: 1959-től fogdanyilvántartóként, letétkezelőként is alkalmazták.⁴⁰ Megfigyelhető, hogy viszonylag kevés nő kerülhetett börtönöri „állásba”, amely meglehetősen eltér a klasszikusnak tekinthető „női munkaterületek” világától. Abrusán Jánosné példája pedig azt mutatja, az eredetileg motozónőként alkalmazott hölgy egy „békésebb” munkakörben találta magát 1959-től.

Kihallgatás

A felvetés azért releváns, mert a korszakban lezajló koncepciós perek áldozatai között, akik az államvédelem kihallgatósobáiba kerültek, nem csupán férfiakat, hanem nőket is találhatunk. A rendelkezésre álló iratok közül az eddig megvizsgált anyagok döntően a nők esetében sem női, hanem férfi kihallgatókról tanúskodnak. A kémkedés vádjával elítélt Baxant Olga⁴¹ kihallgatójaként Kovács László jelenik meg, a Rajk-per egyik mellékszálaként bíróság elé állított titkárnő, Sally Judit⁴² kihallgatója pedig Bárd Károly volt, de a perújrafelvétel során született vallomásában Pál Ákos és Princz Gyula is megjelenik. Utóbbiak esetében az is tükröződik, hogy egy férfi milyen erkölcsöket megkérdőjelező eszközökkel próbálta vallomásra bírni azt a nőt, aki hozzáképest alárendelt helyzetben volt: *„Letartóztatásom után Pál [Ákos] és Princz [Gyula] hallgattak ki, akik a kihallgatást mindjárt olyan irányba terelték, ami csupán az erkölcsi életemre — nevezetesen arra szorított, hogy kivel és mikor volt szexuális kapcsolatom.”*⁴³

38 *Almási*, 1991.

39 ÁBTL – I. – 2.8.1. – I. s. – I/1. t. – 0039.

40 ÁBTL – I. – 2.8.1. – I. s. – I/1. t. – 0014.

41 Az államvédelmi testület „külső munkatársaként” dolgozott, az iratok szerint Rajk László közbenjárására. A Rajk-per során letartóztatták a Jugoszláviának történő kémkedés vádjával – nem most először, 1938-ban szintén ezen ok miatt került börtönbe – és életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. (ÁBTL 2.1. – 2.1. – I/68 (V-142784)).

42 1945-ben került a Politikai Rendészeti Osztályra, gépirónői, titkárnői feladatokat látott el. Állásából 1948-ban elbocsájtották, majd a Rajk-per során letartóztatták, 1949-ben háromévi fegyházbüntetésre ítélték. (ÁBTL 2.1. – 2.1. – I/10 (V-142711)).

43 ÁBTL 2.1. – 2.1. – I/10-a (V-142711/1).

Eddigi kutatásaim során csupán egy esetet találtam, amikor nő gyanúsítottak kihallgatásán nyomozói tisztségben volt jelen. 1950-ben a bíróság Szedlacsek Lajost börtönbüntetésre ítélte háborús bűntett elkövetése miatt. Irataiban kihallgatóként Gárdos Klára alhadnagy szerepel, aki jelentésében beszámolt a Gyűjtőfogház kórházában lezajlott kihallgatásról, a főorvossal történő konzultációjáról. Utóbbit azért tartotta szükségesnek, mert Szedlacsek elmebetegnek próbálta fel-tüntetni magát.⁴⁴

Lényeges kiemelni, hogy a Rákosi-korszakban a propagandában harsogták a nők szocialista jellegű — ugyanakkor kényszerű — emancipációját, bizonyos területekre mégsem nyerhettek belépést. Így feltehetően a szocializmus nőképé-be nem fért bele a kihallgatásokon felhasznált, erőszakos nő. Ugyanakkor az is fontos tényező, hogy vallomások kicsikarásáért alkalmazott módszeres kihallgatók, fizikai, lelki kínzások mikéntjeit fontosnak tartották-e, hogy egy nő is el-sajátítsa és alkalmazza, vagy ezt kifejezetten a férfiak privilégiumának tartották.

A női hálózat

Nő a hálózatban

1945-től, a politikai rendőrség létrehozásától kezdve igénybe vették „civil” be-súgók segítségét, ám a hálózat szervezése ekkor még kezdetleges volt. A hálózat szisztematikus kiépítése 1950-től, az önálló Államvédelmi Hatóság létrehozása után kezdődött meg, ekkor ügynökségként, hálózatként hivatkoztak rájuk. Tagjait különböző kategóriákba — ügynök, informátor, rezidens — sorolták funkcióiktól függően, a hálózati személy terminus 1972-től vált hivatalossá.⁴⁵ Az ötvenes évek elejére Magyarországon nagyjából 35 ezer⁴⁶ ügynök — közöttük nők — vett részt a politikai rendőrség munkájában.

A nők vizsgálata során részben arra keresek választ, mi volt nőiségük szerepe az ügynöki munka ellátása során? Milyen jellegű feladatokkal bízták meg őket,

44 ÁBTL - I. - 3.1.9. (= Vizsgálati dossziék) - I. s. - V-129416.

45 *Takács*, 2024. 44–48. p.

46 1950 és 1989 között a hálózat létszáma csökkent, feltételezhetően a hálózatok telepítésének, fel-használásának észszerűsége, a hatékonyabb kiválasztás miatt. Az ötvenes évek elejére jellemző, egymilliót is meghaladó megfigyelték száma redukálódott, ez a korai évekhez viszonyítva szer-vezeti racionalitásra utal, ugyanis egy 35-40 ezer fős hálózat, kevés hivatásos személlyel nem lehetett – és nem is volt – képes ilyen tömeg nyomom követésére. (*Rainer M.*, 2014. 57. p.)

amelyekhez a nő nélkülözhetetlen volt. Endrődy Elena azt az utasítást kapta, hogy figyelje meg és budapesti tartózkodása alatt kalauzolja — a magyar hatóságok által kémnek tartott — olasz férfit, Lorenzo Ferrantet. A közös programok gyanánt hajókáztak, kirándultak, mindeközben Ferrante a környező városok, falvak, légvédelmi bunkerek, minisztériumok, gyárak, pályaudvarok elhelyezkedéséről érdeklődött. Női létének fontossága ott rejlik a feladatban, amelyet tartótisztje úgy fogalmazott meg, hogy használja ki Ferrante „íránta érzett érzelmeit”, tehát a férfi testi és lelki vonzalmaira építsen. Ez azonban nem egyedüli eset volt, Elena bécsi tartózkodása alatt megismerkedett egy osztrák férfival, akiről jelentésében úgy számolt be, *„annyira szerelmes belém, hogy már elmesélte az élete történetét, és már ott tartunk, hogy adatokkal szolgál az itteni működéséről”*⁴⁷. „Feladatköreib” Elenához hasonlóan sok esetben férfiakhoz, a velük való kapcsolat kialakításához kötődtek, Boros Saroltát például egykori vőlegénye megfigyelésére szervezték be.⁴⁸ „Galambos Edit” esetében viszont a családi kötelék volt a meghatározó: feladata az Ausztriában élő lányának beszerzése⁴⁹, valamint a környezetében élő, szintén arisztokrata származású személyekről történő jelentéstétel volt.⁵⁰ „Ikladiné” szintén azután került — egy bizonyos idejű „pihentetés” után — a szerv látóterébe, hogy operaénekes lánya olaszországi vendégszereplése után nem tért vissza Magyarországra.⁵¹ „Balogh Mária” pedig albréleti hozzájárulást kapott azért cserébe, hogy otthonát T-lakásként tudja használni az államvédelem.⁵²

Az arányok

Az államszocialista évtizedek egészét tekintve mintegy negyedmillióra becsülük a hálózati személyek számát, azonban nagy volt a fluktuáció, nagy részük „szolgálati ideje” néhány évre terjedt ki.⁵³ Egy 1966. november 16-án készült kimutatás szerint a BM III. Főcsoportfőnökség központi és megyei szervei által foglalkoztatott női hálózat száma ekkor 879 főből állt. Legtöbbjüket — 795 főt — hazafias alapon, 42 nőt politikai terhelő adat, szintén 42-t erkölcsi kompromit-

47 ÁBTL – 3.2.4. (= Kutató dossziék) – K-558.

48 ÁBTL – 3.1.1. (= Beszerzési dossziék) – B-76228.

49 ÁBTL 3.2.1. (= Bt-dossziék) – Bt-748.

50 ÁBTL 3.2.3. – (= Mt-dossziék) Mt-578/1.

51 ÁBTL 3.2.1. – Bt-24.

52 ÁBTL 3.2.1. – Bt-93/2.

53 *Gyarmati*, 2014. 75. p.

táló, valamint gazdasági terhelő adat alapján szerveztek be. A beszerzési éveket vizsgálva megfigyelhető, hogy 1945 és 1949 között mindössze 14-en „segítettek” az államvédelem munkáját, a Rákosi-rendszer kiépülésével azonban számuk sokszorosára emelkedett: az 1950 és 1954 közötti években 98 nőt szerveztek be, 1955 és 1956 között pedig 35 főt. 1957-ről 1958-ra szinte megduplázódott a „jelöltek” száma: negyvenről hetvenegyre. A megtorlás további éveiben szintén csökkenésről beszélhetünk, a kádári amnesztiát követően azonban újból nagyfokú emelkedésről ad számot a kimutatás, 1963-ban hatvan, 1964-ben viszont százhuszonnyolc nőt szervezett be az államvédelem.⁵⁴ Az utóbbi két számadat ismeretében felmerül annak a kérdése, vajon a megtorlás, a forradalmárok felkutatása, valamint a későbbi amnesztia, a szabadon bocsátott személyek megfigyelése mennyire volt hatással az informátorok létszámának növelésére. A pontos számadatokat az alábbi táblázat szemlélteti.

1966-ban készített, beszerzési évekre bontott kimutatás a női hálózatról

1945–1949	14
1950–1954	98
1955–1956	35
1957	<u>40</u>
1958	<u>71</u>
1959	76
1960	55
1961	53
1962	41
1963	<u>60</u>
1964	<u>129</u>
1965	151
1966	56
Összesen	879

(Táblázat forrása: ÁBTL 1.11.10. 2. sorozat 52. doboz 5. tétel (394-37/66))

54 ÁBTL 1.11.10. (= Operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek iratai) 2. sorozat (= Hálózati nyilvántartással, statisztikával kapcsolatos iratok) 52. doboz 5. tétel 394-37/66.

A táblázatban szereplő 879 nő meglehetősen alacsonynak tűnik a többzetes, több tízezres létszámhoz képest. Takács Tibor megfogalmazását idézve a hálózat, akárcsak a politikai rendőrség egésze a férfiak által uralt világ volt, bár a nők aránya folyamatosan emelkedett, még az 1980-as években sem érte el a 10 %-ot. A nők létszáma bizonyos területeken — levéllenőrzés, operatív technika, kémelhárítás — az átlag fölött volt, máshol meglehetősen alulreprezentáltság jellemezte őket.⁵⁵

A szocializmus női ügynöke

Az ötvenes években a nőideálok — a vasfüggöny mindkét oldalán — a politikai aktualitások határozták meg. Az Egyesült Államok az „amerikai álomba” beleillő ultrafeminin nőt helyezte előtérbe, aki feleség, anya és háztartásbeli, a szovjet blokk pedig a férfiakkal látszólag egyenjogú, erős fizikummal rendelkező, dolgozó nőt.⁵⁶ A szovjet nőideál a későbbiekben finomodik, így a bányák, traktorok helyett a nők harisnyagyárakban, irodai adminisztrátorként dolgoztak, „rehabilitáltak” a főállású anyákat is.⁵⁷ Ennek ismeretében felvetődik a kérdés, vajon a szocializmus ügynöknőjének milyen tulajdonsággal kellett rendelkeznie? Létezett-e bizonyos séma, ideál, ami alapján foglalkoztatták őket, vagy az adott feladat volt a meghatározó? Mitől tartottak alkalmasnak valakit hálózati munka elvégzésére? Endrődy Elena a róla írtak alapján „*kb. 155 cm. magas, sovány, barna hajú és szemű, csúnyának nevezhető. Bal karja lövéses sérülés folytán béna*”, erős dohányos, gyakran fogyaszt alkoholt. Tárgyalókészsége és ravaszsága miatt mégis működőképesnek találták állambiztonsági foglalkoztatását. A „Vigh Éva” fedőnevű ügynökkel kapcsolatban pozitívumnak tartották, hogy „*igen jó megjelenésű kb. 160-165 cm magas platinaszőke-hajú szép arcú, jóalakú nő*”.⁵⁸ „Budainé” beszerzése végül meghiúsult, ám „szellemi képességei” mellett kifejezetten „női csinossága” miatt vélték alkalmasnak erre a „pályára”.⁵⁹ Egy informátor jellemzése szerint „kimondottan reprezentatív”, jó megjelenése van, de ennek eredményeként mindenhol felhívta magára a környezete figyelmét: „*Huzamosabb idő kellett míg megértette, hogy a konspiráció követelménye a találko-*

55 Takács, 2024. 155–156. p.

56 Magyari, 2024. 14. p.

57 Magyari, 2024. 26–35. p.

58 ÁBTL K-1225.

59 ÁBTL K-202.

*zókön szerényebb külsővel való megjelenés.*⁶⁰ Jellemzése szerint egy-egy akció végrehajtását csak és kizárólag szépségére alapozta, a találkozóról pedig rendszeresen elkésett. A vonzó külső tehát egy bizonyos szintig volt előny, egészen addig, amíg a feltűnő megjelenés nem sodorta veszélybe a feladatot.

Egy ügynőknőnek az volt a feladata, hogy érje el egy ügyvédnél, hogy felvegye maga mellé titkárnőnek — a módszereket rábízták — s ha ez megtörtént, ismerkedjen meg nyugati diplomatákkal. A megismerkedést nem tartották túl komplikált feladatnak, ugyanis információik szerint az ügyvéd „igen kedveli” a „fiatal, csinos” nőket, a jelen esetben felhasználni kívánt ügynök pedig jellemzése szerint jó megjelenésű és feltűnően csinos. Ezenkívül csupán azt említették meg vele kapcsolatban, hogy jól beszél három nyugati nyelvet, és hogy olyan tulajdonságokkal rendelkezik, amelyeken keresztül „könnyen el tudja nyerni a nyugati diplomaták bizalmát”, azt azonban, hogy mik voltak ezek a tulajdonságok, nem részletezték.

Egy egyetemista lányon keresztül próbálták megfigyelni egy sajtóattasét, aki feltehetően kémtevékenységet folytatott, s akivel a hölgynek értesüléseik szerint viszonya volt. Beszervezését azért tartották szükségesnek, mert „igen jó ügynöki képességekkel, személyi kapcsolatokkal rendelkezik az ellenséges góc irányában”⁶¹. Az írás itt sem részletezi, melyek voltak ezek a jó ügynöki képességek, ellenben a lányról kiderült, hogy meglehetősen zárkózott és feszült volt. Felhasználása ugyanakkor a kényszerűség eszközének mutatkozik, hiszen az irat szerint nem találtak a sajtóattasé környezetében mást, aki alkalmas lett volna megfigyelésre, valamint érzelmileg közel állt a megfigyelés alanyához, ami „munkaadóiban” is kétségeket keltett: „Bizalmas együttlétük alatt, amikor a szerelem heve feloldja az önfegyelem és észszerűség korlátait csupán féltésből is felfedheti a férfi előtt hozzánk való titkos kapcsolatát”.⁶² A közöttük lévő kapcsolatról már az elejétől fogva tudott az állambiztonság, így a beszervezésekor lényegesnek számított a tény, nőként, a férfival intim kapcsolatban állva milyen lehetőségei vannak az információk megszerzésére.

A női test felhasználása visszatérő eset, egy oktatási céllal készült állambiztonsági tananyag szerzője szerint elképzelhető, hogy olyan ügynökre van szükségük, aki „mindenre hajlandó”, de ha találnak is jelentkezőt a feladatra, az még nem jelent egyenes utat ahhoz, hogy az állambiztonság emberei árgus szemekkel kísérik a végrehajtás folyamatát, vagy akár felvételeket készítsenek az esetről

60 ÁBTL 4.1. (= Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok (A-anyag) A-3102

61 ÁBTL 4.1. A-3102.

62 ÁBTL 4.1. A-3102.

zsarolás céljából. Ennek okát pedig abban lelte meg, hogy „*A nők nagyrésze szívesen beszél egy ilyen esetről, de azt nem hajlandó eltűrni, hogy azon más is mint szemlélő résztvegyen*”.⁶³ Feltételezésének alapjai nem derülnek ki az anyagból, az azonban igen, hogy az állambiztonság bizonyos esetekben előtérbe helyezte saját elképzeléseit egy-egy feladattal kapcsolatban, s ha azt diktálta az érdekük, az ügynök tudta nélkül is készítették felvételeket az esetről.

Család és államvédelem

A háztartás vezetése, a gyermeknevelés továbbra is a nőkre hárult, így felmerül annak a kérdése, vajon a potenciális ügynöknő családi állapotát tekintve milyen státuszban van? Az otthoni teendők és a munkavállalás mellett a nehézségeket növelte, hogy a gyermekellátó intézmények sem növekedtek megfelelő számban.⁶⁴ Illetve a „szocialista erkölcs” sem nézte jó szemmel, ha házasságos nők idegen férfiak társaságában mutatkoznak. Ezen okból kifolyólag, ha a földrajzi megoszlást vizsgáljuk, Budapesten nagyobb arányban tudtak nőket beszervezni, mint vidéken. Mindezt jól szemlélteti a szabolcs-szatmári állambiztonság esete: 1989-ben 133 hálózati személyt foglalkoztattak, ebből 131 férfi volt.⁶⁵

„Boros Saroltát” 1956-ban kötött házassága miatt kizárták a hálózatból. Beszervezésének célja az volt, hogy Jugoszláviába távozott egykori vőlegényét, Vida Istvánt próbálja hazacsalni, akit kémkedéssel vádolt az állambiztonság. A jelentések szerint az volt a feladata, hogy az említett férfi családjával tartsa a kapcsolatot és szerezzen információkat, ám erre házassága után már nem volt lehetősége.⁶⁶ „Piroskát” egy 1966-os átvizsgálás után szintén férjhezmenetele miatt zárták ki, azzal az indokkal, hogy megváltoztak a családi körülményei, ez pedig nem teszi lehetővé a hálózati munka végzését.⁶⁷ A gyermekek jelenléte ugyanakkor nem jelentett egyenes utat az állambiztonsági kapcsolatok megszüntetéséhez. „Ikladiné” 1959. augusztus 17-én szóban adott jelentést tartótisztjének, az írásos jelentés hiányát pedig azzal magyarázta, hogy gyermeke az iskolaév elejéig otthon van, ezért nem tud jelentéseket írni.⁶⁸ „Marosiné” a Duna Szálló

63 ÁBTL 4.1. A-3102.

64 *Schadt*, 2003. 126–128. p.

65 *Takács*, 2024. 155–156. p.

66 ÁBTL – 3.1.1. – B-76228.

67 ÁBTL 3.2.1. B-91694.

68 ÁBTL 3.2.3. – Mt-448/1.

alkalmazottjaként figyelte az ott vendégeskedő külföldieket, elsősorban férfiakat. Pénzváltóként, tolmácsként tevékenykedett a szállóban, emellett rendszeresen találkozott az ott tartózkodó férfiakkal, különböző programokat szervezett, várost nézett velük, vendéglátó egységekbe vitte őket, azonban jelentéseiben visszatérő elem a férje és a gyermeke is. Férje a jelentések alapján több esetben a találkozón ő is jelen volt. Az egyik megfigyelt férfit otthonába hívta kávézni, erről megjegyezte, „*a férjem kicsit rosszalóan fogadta ezt a kapcsolatot de legközelebbre azért meghívtuk ismét*”.⁶⁹ Figyelmet érdemel a megjegyzése, ami szerint „*a pontos címét legközelebb közlöm mert a férjemnél maradt a névjegye majd elkérem tőle*”.⁷⁰ Amennyiben az államvédelem beszerzett ügynöke volt, feltehetően rá is vonatkozott az állambiztonsággal történő kapcsolattartás titkos jellege, ám a dokumentumok szerint nem jelentett problémát, hogy férje nem csupán jelen van a találkozókön, de bizonyos esetekben hozzá kerültek a megfigyelt személyekről szóló információk is.

Az okok

A hálózati személyek, ügynökök két csoportja különíthető el, a presszionáltak, valamint a motiváltak. Előbbieket zsarolás útján kényszerítették együttműködésre, a motiváltak esetében valami előny, nehézkesen elérhető extra juttatás megszerzése volt a cél.⁷¹ Az iratokban található arra vonatkozó információk is, hogy milyen okok miatt vállalták a vizsgált nők az államvédelmi kapcsolatot.

Endrődy Elena iratai szerint „*A szolgálatot anyagiakért és kalandvágýból vállalja*.”⁷² A kiképzése alatt kapott havonta hatszáz forintot, fedezték útiköltségét. „Balogh Mária” a fennmaradt beszerzési dosszié szerint szintén „hazafias” alapon vállalta a hatósággal történő közös munkát, valamint havonta háromszáz forint hozzájárulásért a VIII. kerületi Makarenkó utcai lakásának fenntartásához, amelyet „T” — vagyis találkozási — lakásként biztosított az államvédelem számára.⁷³ „Vígh Éva” a róla szóló jelentés szerint szívesen vállalta a rábizott feladatokat, igyekezett azokat végrehajtani. Megjegyezték róla, hogy „*kissé kalandor természetű, azért választotta magának ezt az „életpályát”, s ezért bizonyos fokig*

69 ÁBTL 3.1.2. – M-13194.

70 ÁBTL 3.1.2. – M-13194.

71 *Gyarmati*, 2014. 66–67. p.

72 ÁBTL 3.2.4. – K-558.

73 ÁBTL 3.2.1. – Bt-93/2.

tetszett is neki az, hogy ő a hatóságok részére feladatokat hajt végre”. Ezek mellett pedig szerepel jellemzésében, hogy nem csupán leköti, érdekli, „szinte kiegészíti mindennapi életét” az ilyen jellegű munka, hanem rendkívül anyagias is, így bizonyos összegek kifizetésével közelebb tudják hozni magukhoz, különösen, ha a szüleit is támogatásban részesítenék.⁷⁴ Az államvédelem részéről nyújtott plusz juttatás tehát visszatérő eset.

A „Temesiné” fedőnevű ügynök 1948-ban egy házaspárnak akart segíteni disszidálásukban. A házaspárt végül elfogták, őt pedig internálás helyett beszervezték, hiszen hasznosnak gondolták arisztokrata származású ismerősei miatt. Édesanyja szintén állambiztonsági kapcsolatokkal rendelkezett, „Galambos Edit” fedőneven adott jelentéseket. Disszidálási kísérlete miatt internálótáborba került,⁷⁵ 1953-ban ismét felkeresték az arisztokratákhoz fűződő kapcsolata miatt, ekkor internálásának megszüntetéséért cserébe vállalta az együttműködést.⁷⁶ 1958-ban pedig azt a feladatot kapta, hogy utazzon Ausztriába és szervezze be az időközben külföldre távozott lányát.⁷⁷

Tiszt és informátor — hol vannak a nők?

A disszertációban választ keresek arra, hogy a politikai rendőrség a hierarchiában hol képzelte el a nőket, ám ez nem csupán a hivatalos állományban lévő nők esetében kérdéses.

Az államvédelmi munka során bizonyos esetek megkövetelték a nők jelenlétét az adott feladatok végrehajtásában. A bevezetőben részletezett, 1961-ben összeállított „tanulmánykötet” boncolgatta ugyanakkor az ezzel kapcsolatos „problémákat” is. E szerint „Az operatív tisztek számára egyik legnehezebb feladat a női ügynökség tartása és nevelése.”⁷⁸ Először a dokumentum női ügynökség tartásával kapcsolatos felvetésének kiindulópontját érdemes megjegyezni, ez pedig a nők elhelyezkedése a hierarchián belül. Ezen dokumentum ugyanis arról árulkodik, a nők már az operatív tiszt szintjére sem kerülhettek fel, informátorok lehettek, de a tiszt, akivel tartották a kapcsolatot, akinek odaadták jelentéseiket, ő minden esetben férfi. Ennek megfelelően a végzett munka hatékonyságát elősegít-

74 ÁBTL K-1225.

75 ÁBTL 3.2.1. – Bt-636.

76 ÁBTL 3.2.3. – Mt-578/1.

77 ÁBTL 3.2.1. – Bt-748.

78 ÁBTL 4.1. A-3102.

ve tanácsok, utasítások szerepelnek — férfiak számára —, hogy hogyan célszerű kapcsolatot tartani egy nővel. A tanácsok nem feltételezik a nők jelenlétét ebben a feladatkörben. Ez megmutatkozik a kapcsolattartás legalapvetőbb formájában, a személyes találkozóban is, ami felvet bizonyos problémákat, hiszen az operatív tisztnek nem származik abból kellemetlensége családja vagy munkatársai előtt, ha nyilvános szórakozóhelyen látják egy nő társaságában, ellenben az ügynököt „*ismerősei vagy férje felelősségre vonja, hogy mit keresett egy adott időpontban egy férfi társaságában ezen vagy azon a szórakozóhelyen vagy espressóban*”. Ez nem csupán annak feltételezése, hogy nő nem lehet operatív tiszt, de annak bizonyítéka is, hogyan vélekedik a társadalom a férfiaknak és a nőknek szabott határokról. E szerint ugyanis a férfi számára nem probléma, ha egy idegen nő társaságában látják kettesben egy nyilvános helyen, akkor sem, ha éppen egy házasság, családos férfi az illető, míg egy nő ugyanezt nem teheti meg a társadalom rosszallása nélkül. Mindez beleillik a társadalom nőkről alkotott felfogásába: bár a nők azonos politikai jogokkal rendelkeznek, mint a férfiak, dolgoznak, ebből kifolyólag nem függenek férjüktől, mégis elvárásként jelenik meg előttük, hogy házasodjanak meg és szülessen gyermekük, emellett vezessék a háztartást és óvakodjanak az erkölcstelen viselkedéstől — alkoholfogyasztás, szexuális partnerek gyakori váltakoztatása —, ellenkező esetben rájuk aggathatják a „ledér” jelzőt.⁷⁹

A megvalósult találkozón a beszámoltatásnál is érdemes figyelni arra, hogy a tiszt legyen udvarias, adja meg a nőnek járó tiszteletet, legyen következetes, de vegye figyelembe a nő lelkiállapotát, amely „*közel sem hasonlítható a férféhoz sokkal érzékenyebben reagál egy egy dologgal kapcsolatban*”.⁸⁰ Férfi és nő között lezajló beszélgetésre utal az a kitétel, hogy az adott tiszt soha ne éljen vissza helyzetével, ne „csemegézzon” egy-egy „erkölcsi kompromittáló akció” részletein, azokat csak akkor hallgassa meg, ha szükséges, és akkor is látszódjon magatartásán, hogy csupán „a kényszer és nem az erotika” vezényli.

A tartótisztek és az ügynöknők személyes kapcsolatáról számos anekdota maradt fenn, mely szerint a tartótisztek — a szigorú szabályozásokat figyelmen kívül hagyva — szexuálisan is közeledtek női ügynökeikhez, a konspiratív lakásokat pedig előszeretettel használták alkalmi légyottok színhelyeként.⁸¹ Gát Zoltán alvezredest az ötvenes évek elején szolgálati hatalommal való visszaéléssel vádolták, ennek alapját az egyik hozzá kapcsolódó ügynökkel, Bíró Gézánéval való szoros kapcsolata, illetve a K-lakásokon történt találkozásai adták. 1957-ben Gát

79 Kovácsné Magyar, 2020. 150–151. p.

80 ÁBTL 4.1. A-3102.

81 Pető, 2020. 14. p.

a perújratárgyalás során Bírónéval való kapcsolatát úgy jellemezte, bizalmas és nagyon jó viszonyuk volt, beszerzése szovjet utasításra történt, akik azt kérték tőle, szervezzen be egy nőt, „*aki egy nagyon veszélyes feladatot elvégez az egyik követségen*”.⁸²

Az állambiztonsági iratok arról tanúskodnak, a feltételezések ellenére juthatott nő hálózatvezető szerepbe. Benkő Pálné 1946-tól állt a politikai rendőrség kötelékében, 1954 decemberétől a feloszlott női szerzetesrendek közötti elhárító munkával bízták meg, későbbi minősítésében így írtak róla: „*Ma munkaterületének problémáit és személyi kérdéseit alaposan ismeri. A folyamatos operatív munkát /: hálózatartás, tervek kidolgozása, stb. /: nagy szorgalommal és fegyelmezettséggel végzi. Minden határidős-feladattal az elsők között készül el. Jelentéseit, javaslatait és összefoglalóit körültekintéssel és kellő alaposággal készíti.*”⁸³ S annak ellenére, hogy nem elég kezdeményező és néha kissé bátortalan, jó emberi kapcsolatokat teremt hálózatával, munkájához szükséges tárgyalókészséggel rendelkezik. „Marosiné” fedőnevű ügynök jelentéseit, akinek feladata a Duna Szállóba érkező külföldiek, főként férfiak megfigyelése volt, rendszeresen egy bizonyos Kálmán Istvánné rendőr százados értékelte és látta el megjegyzésekkel.⁸⁴ Munkadossziéja alapján tartója Kálmán Istvánné volt, akárcsak „Mecseki Edit” fedőnevű ügynök esetében, aki hasonlóan a Duna Szállóban „tevékenykedett”, és akinek jelentései ugyancsak Kálmánné asztalán landoltak.⁸⁵ A nők jelenlétét támaszja alá egy 1958. szeptember 30-án született javaslat, amely egy rezidentúra⁸⁶ szervezésére vonatkozik, amit az ELTE Bölcsészkarán terveztek létrehozni. Az akkori hét fős hálózatot szerették volna kiegészíteni még négy fővel, hogy képet kaphassanak az általános hangulatról, a politikai csoportosulások létezéséről, a rezidentúra vezetését pedig egy olyan személy feladatául szánták, aki maga is szoros kapcsolatban van az egyetemmel. Jelöltjük „Piroska”, a Bölcsészkar Újságíró Tanszékének egyik adminisztrátora volt, aki bár 1957-ben egykori honvédtiszt apja miatt még mindig az osztályidegen kategóriába tartozott, becsületes és megbízható, „párthú, a proletárdiktatúráért fáradtságot nem kímélő

82 Okváth, 2012. 72. p.

83 ÁBTL 2.8.1. – I. s. – I/1. t. – 0457.

84 ÁBTL 3.1.2. – M-13194.

85 ÁBTL 3.1.2. – M-13193.

86 Hivatalos állományú állambiztonsági tisztekből, valamint hálózati személyekből álló szervezet, amelyet adott feladatok végrehajtására hoztak létre, a rezidens vezette, aki irányította a feladatok végrehajtását, kiképezte, „nevelte” a rá bízott hálózati embereket, erről pedig maga is beszámolt a felette álló tartótisztnak. (Borvendég, 2016. 11. p.)

elvtársnak” tartották. Korábbi beszervezését azért is indokoltnak tartották, mert jó kapcsolatokat ápolta az egyetemen, amely során információkat tudott szerezni. Feltehetjük a kérdést, vajon nőisége vagy az egyetemen lévő pozíciója miatt esett rá a választás, ugyanis adminisztrátorként lehetősége nyílt a tanszéken történő események pontos nyomon követésére, az ott lévő személyekről is könnyen informálódhatott. A tervek szerint négy főt akartak hozzácsatolni, a jelöltekből három férfi volt.⁸⁷ Figyelmet érdemel, hogy a dokumentum semmi jelét nem mutatja a szituáció különlegességének, mely szerint egy nő hálózatot tart, és történetesen a hálózat tagjainak háromnegyedét férfiak adják. Piroska számára szántak ugyan tanácsokat, hogyan tartson kapcsolatot az informátoraival, hol találkozzon velük, hogyan kérjen tőlük jelentéseket, még azt is tartalmazta felkészítési terve, hogy az első találkozására elmennek vele. Ezek azonban nemtől semleges megjegyzések voltak, annak nincs nyoma, hogy Piroska útmutatást kapott volna, hogyan viselkedjen női rezidensként egy férfi informátor jelenlétében.⁸⁸

Az eddigi kutatások alapján a nőket nem nélkülözhetette a politikai rendőrség, csupán részvételi arányuk változott a különböző területeken. Ott, ahol továbbra is tradicionálisan „női” munkának számított, nagyobb gyakorisággal foglalkoztatták nőket, bizonyos esetekben újnak számító munkakörben is megjelentek. Gyakori a női gépíró, adminisztrátor, fordító, de például kihallgatói munkakörben elvéve találhatunk nőket. Felfelé menetelésük ugyan nem volt lehetetlen, bekerülhettek csoport-, esetleg osztályvezetői szintre, tarthattak saját hálózatot. A legtöbb esetben azonban ez sem jelentett olyan pozíciót, amely miatt kiemelkedőnek számítottak, hiszen amennyiben nem maga a nő kerül a politikai rendőrséggel kapcsolatos vizsgálódások középpontjába, aligha jelenhetnek meg.

87 ÁBTL 3.2.1. B-91694.

88 ÁBTL 3.2.1. B-91694.

Hivatkozott források*Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára*

ÁBTL – I. – 2.8.1. – I. s. – I/1. t.

0014 BM Központi személyi gyűjtő: Abrusán Jánosné (Huber Mária Magdolna)

10858 BM Központi személyi gyűjtő: Agócs Istvánné (Grütz Anna)

0010 BM Központi személyi gyűjtő: Alaxai Margit

0039 BM Központi személyi gyűjtő: Angyal Ferencné (Berta Erzsébet)

0055 BM Központi személyi gyűjtő: Antal Miklósné (Almádi Magdolna)

0058 BM Központi személyi gyűjtő: Antonovics Erzsébet (Győri Zoltánné)

0182 BM Központi személyi gyűjtő: Bakos Pálné (Dovcsák Mária)

0279 BM Központi személyi gyűjtő: Baracs Györgyné (Gáspár Ilona)

0234 BM Központi személyi gyűjtő: Balogh Irén

0427 BM Központi személyi gyűjtő: Bencsik Mária

0480 BM Központi személyi gyűjtő: Berényi Istvánné (Fazekas Irén)

13494 BM Központi személyi gyűjtő: Berta Gusztávné (Belső Margit)

1779 BM Központi személyi gyűjtő: Gyimesi Lajosné (Kaufmann Ida)

3509 BM Központi személyi gyűjtő: Mayer Józsefné

6902 BM Központi személyi gyűjtő: Oroszi Istvánné (Ringwald Éva)

5781 BM Központi személyi gyűjtő: Tóth Istvánné (Lippai Piroska)

13039 BM Központi személyi gyűjtő: Tókés Lászlóné, dr. (Salamon Margit)

6657 BM Központi személyi gyűjtő: Wágner Anna

ÁBTL 2.8.1. – I. s. – I/1. t.

0457 BM Központi személyi gyűjtő: Benkő Pálné (Farkas Julianna)

ÁBTL – I. – 2.8.1. – I. s. – VIII. t.

1663 Tóth Ferencné (Varga Erzsébet)

ÁBTL - I. - 3.1.9. - I. s. - V-129416

ÁBTL 2.1.

2.1. – I/68 (V-142784) Baxant Olga

2.1. – IX/61 Feljegyzések Szücs Ernő volt av. ezredes által foglalkoztatott hálózati személyekről

IV/25 (V-150115/1) Koós Béláné

VI/52 Radnai Pálné

I/4 (V-143415) Rajk László, Szőnyi Tibor, Szalai András (Rajk László és társai)

- 2.1. – I/10 (V-142711) Sally Judit (Rajk László és társai)
2.1. – I/10-a (V-142711/1) Sally Judit (Rajk László és társai)
I/9-a (V-142703/1) Szebenyi Endre
VI/60 Vizsgálati dosszié Szendy György ügyében

ÁBTL – 3.1.1. – B-76228 Boros Sarolta

ÁBTL 3.2.1.

- Bt-93/2 „Balogh Mária”
Bt-748 „Galambos Edit”
Bt-24 „Ikladiné”
B-91694 „Piroska”
Bt-636 „Temesiné” („Kolozsváriné”)

ÁBTL 3.1.2.

- M-13194 „Marosiné”
M-13193 „Mecseki Edit”

ÁBTL 3.2.3.

- Mt-578/1 „Galambos Edit”
Mt-448/1 Ikladiné

ÁBTL 3.2.4. – K-558 Endrődy Elena

ÁBTL K-202 Márton Ágnes

K-1225 Wolf Antónia

ÁBTL 1.11.10. 2. sorozat 52. doboz 5. tétel 394-37/66

Kimutatás a női hálózatról

ÁBTL 4.2. II. s. 041/1951 ÁVH T. Biz. 42/1951. 06. 05. ÁVH vez. Pcs.

ÁBTL 4.1. A-3102 Kézírást tanulmányok

Hivatkozott irodalom

Almási, 1991.

Almási Tamás: Ítéletlenül. Dokumentumfilm. 1991.
https://www.youtube.com/watch?v=Sc8XPXE_pXc
(utolsó letöltés: 2024. november 13.)

Boreczky, 1999.

Boreczky Beatrix: Az Államvédelmi Hatóság szervezete, 1950–1953. In: *Trezor 1. A Történelmi Hivatal évkönyve*. Szerk.: Gyarmati György. Bp., 1999. 91–114. p.

- Borvendég*, 2011. *Borvendég Zsuzsanna*: „Ez nem spiclikedés, hanem felderítés”. A levéllenőrzés módszertana és szervezeti felépítése 1945-1962 között. In: *Betekintő*, 2. (2011) 1–11. p. https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/teljes_szamok/2011_2.pdf (utolsó letöltés 2024. november 13.)
- Borvendég*, 2016. *Borvendég Zsuzsanna*: „Hírügynökségek”. A Press rezidentúra és a megnyertek hálózata a Kádár-rendszer sajtóéletében. In: *Betekintő*, 3. (2016) 1–16. p. https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/teljes_szamok/2016_3.pdf (utolsó letöltés 2024. november 13.)
- Cserényi-Zsitnyányi*, 2009. *Cserényi-Zsitnyányi Ildikó*: Az Államvédelmi Hatóság szervezeti változásai (1950–1953). In: *Betekintő*, 2. (2009) 1–25. p. https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/teljes_szamok/2009_2.pdf (utolsó letöltés 2024. november 13.)
- Gyarmati*, 2014. *Gyarmati György*: Mire jók az állambiztonsági ügynökiratok, és mire nem? In.: *Az ügynök arcai*. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés. Szerk.: Horváth Sándor. Bp., 2014. 65–87.
- Gyarmati*, 2019. *Gyarmati György*: Rendszertitkok szolgálkkal és szolgálattalokkal. Pécs–Bp., 2019.
- Kenyeres*, 1994. Magyar Életrajzi Lexikon. 1978–1991. Szerk.: *Kenyeres Ágnes*. Bp., 1994.
- Kovácsné Magyarai*, 2020. *Kovácsné Magyarai Hajnalka*: Ideálok – szerepek – trendek: Nőképek változásai a Kádár-korban. In: *Doktorandusz hallgatók IX. konferenciájának tanulmányai*. 2020. 147–160. p.
- Magyari*, 2024. *Magyari Hajnalka*: Trendi nő a szocializmusban. Női ideálok, szépségápolás és szépségipar. Bp., 2024.
- Molnár*, 2003. *Molnár János*: A gazdasági rendőrség megalakulásának körülményei. In: *Sic Itur Ad Astra*, 2–3. (2003) 293–312. p.

- Müller*, 2002. *Müller Rolf*: A politikai rendőrség tájékoztató szolgálata, 1945–1962. In: *Trezor 2. A Történeti Hivatal évkönyve 2000–2001.* Szerk.: Gyarmati György. Bp., 111–135. p.
- Müller*, 2011. *Müller Rolf*: Az operatív technikai osztály, 1956–1962. In: *Betekintő*, 3. (2011) 1–16. p. 2011_3.pdf (utolsó letöltés 2024. november 13.)
- Okváth*, 2012. *Okváth Imre*: Kémek kémek ellen. Adalékok a magyar katonai hírszerzés tevékenységéhez a hidegháború kezdeti időszakában (1945–1950). In: *A Nagy Testvér szatócsboltja. Tanulmányok a magyar titkosszolgálat 1945 utáni történetéből.* Szerk.: Gyarmati György – Palasik Mária. Bp., 67–92. p.
- Pető*, 2019. *Pető Andrea*: Láthatatlan elkövetők. Nők a magyarországi nyilasmozgalomban. Budapest. 2019.
- Pető*, 2020. *Pető Andrea*: A hidegháború hírszerzése a társadalmi nemek szempontjából. In.: *Ügynökhistoriák a Lajtán innen és túl. Hírszerzéstörténeti tanulmányok – Közelmúltunk hagyatéka.* Szerk.: Baráth Magdolna – Szekér Nóra. Pécs–Bp., 11–24. p.
- Petrikné Vámos*, 1999. *Petrikné Vámos Ida*: Iratok a Történeti Hivatalban. Vázlat a volt állambiztonsági szervek iratanyagának irattani feltárásához. In: *Trezor 1. A Történeti Hivatal évkönyve 1999.* Szerk.: Gyarmati György. Bp., 29–60. p.
- Rainer M.*, 2014. *Rainer M. János*: Vajon az ügynök a kádárizmus szimbóluma – és ha nem, mié? In.: *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés.* Szerk.: Horváth Sándor. Bp., 2014. 53–63. p.
- Schadt*, 2003. *Schadt Mária*: „Feltörekvő dolgozó nő”. Nők az ötvenes években. Bp., 2003.
- Takács*, 2024. *Takács Tibor*: Ügynökök, informátorok, jelentések. Az állambiztonsági besúgóhálózat történetei. Bp., 2024.

NAGY ADÉL

A RAVENSBRÜCKI KONCENTRÁCIÓS TÁBOR FELSZABADULÁSÁNAK 30. ÉVFORDULÓJÁRA SZERVEZETT ZARÁNDOKÚT TÖRTÉNETE

„... ez részemre olyan lelki megrázkódtatással járna, amit nem vállalhatok.”¹

A magyar holokauszt történetével, rendszerváltás óta felívelő kutatása az elmúlt huszonöt évben eljutott a nagy narratíváktól a különféle résztémáig.² Nagy számban dolgozták fel a holokauszt-túlélők tapasztalatait és az események emlékezetét, tanulmány és könyv formájában egyaránt.³ Kevesen foglalkoztak viszont a ravensbrücki koncentrációs tábor magyar foglyaival⁴ és a Kádár-korszakban a lágerekbe szervezett zarándokutakkal.⁵ Az általam elemzett forrás segítségével a ravensbrücki koncentrációs táborba 1975-ben szervezett út történetébe és a holokauszt tárgyi örökségének egy részletébe adok betekintést.

A Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény (HDKE), vagy közismertebb nevén Holokauszt Emlékközpont gyűjteményének az alapját az 1957-ben alapított Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága (NÜB), valamint az 1990-ben alakult Magyar Auschwitz Alapítvány által gyűjtött anyagok, hagyatékok adják.⁶ További része szinte kizárólag magánszemélyek által ajándékozott adományokból áll, a vézskorszak által érintett túlélők és leszármazottak a mai napig gazdagítják az Emlékközpont gyűjteményét.⁷ Ez a gyűjtemény anyag típus

1 HDKE, Gy/3542. A. Józsefné válasza.

2 Erre példa a 80. évfordulóra megjelent tanulmánykötet: A holokauszt, 2024.

3 Magyar holokauszt-túlélők élményeit elemző újabb munkák például *Borhi*, 2022.; *Vajda J.*, 2020. A holokauszt magyarországi emlékezetéről *Bohus*, 2022. 87–108. p.; *Gyáni*, 2024. 12–50. p.

4 Kifejezetten a Ravensbrückbe került magyar foglyok élményeivel magyar történész eddig nem foglalkozott. Kevés ravensbrücki túlélő tanúvallomása jelent meg forráskiadásban: *Barta*, 2015.; *Glück*, 2021. 91–113. p.; *Gyulai*, 1995. 331–414. p.; *Stern Fischer*, 2021.

5 A zarándokutakról: *Bódi*, 2023. 89–107. p.; *Szécsényi*, 2017. 291–329. p.; *Szécsényi*, 2023. 23–27. p.

6 *Kovács-Lénárt-Szász*, 2011. 341. p.

7 *Benedek-Biró*, 2023. 336. p. A Holokauszt Emlékközpont célja a gyarapodás folyamatosságának megmutatása, ezért 2023 folyamán a 2018–2023 közötti adományokból válogatva készült egy időszakos kiállítás, amely hét család vézskorszakbeli mindennapjaiba adott betekintést

szerint öt eltérő méretű részre bomlik: tárgytárra, dokumentumtárra, visszaemlékezés-gyűjteményre, fotótárra és audiovizuális gyűjteményre.⁸ Nemcsak anyag-típusában heterogén, a korábban említett családi hagyatékok révén a holokauszt időszakán túli anyagok is kerülnek a gyűjteményi állományba.

Mint minden közgyűjteményben, így a HDKE raktárában is vannak leltározatlan anyagok, amelyek még nem tagozódtak be a megfelelő gyűjteményi csoportba. E tanulmányomban elemzett dokumentumokat az Emlékközpont e leltározatlan anyagai között találtam, amikor ezek egy részét felmértem muzeológusi munkám során. Mivel korábbi kutatásaimban már feltérképeztem a Holokauszt Emlékközpont gyűjteményében a ravensbrücki koncentrációs táborhoz kapcsolódó anyagokat,⁹ ez a dokumentumegyüttes azonnal felkeltette az érdeklődésemet. A talált nagyméretű borítékon a következő felirat szerepelt: „A Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága Ravensbrücki csoportja által 1974-ben a tábor felszabadulása 30-ik évfordulójára kiküldött kérdőívekre adott válaszok”.¹⁰ Ez 207 visszaküldött választ és 10 NÜB által írott jegyzetet tartalmaz.¹¹

A Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága (NÜB) nemcsak az utat szervezte 1974-ben, hanem egy kérdőív keretében adatokat gyűjtött a túlélőktől, amelyben (legtöbben) számot adtak vészkorszakbeli tapasztalataikról. Mielőtt rátérnék a talált forrásanyag egy részének elemzésére, szeretném röviden bemutatni a ravensbrücki koncentrációs tábort és magát a NÜB-öt, amely zarándokutat szerveztett a lágerbe 1975 tavaszára.

a fennmaradt fényképek, családi iratok, levelek és az adományozók által elmondott történetek alapján: Emlékművek. A Holokauszt Emlékközpont új adományai (Mosaics of Memory. New Donations to the Holocaust Memorial Center) című időszaki kiállítás. Holokauszt Emlékközpont, 2023. június 24.–2023. október 31. Kurátorok: Benedek Nóra, Nagy Adél. <https://hdke.hu/exhibition/emlekművek-a-holokauszt-emlekközpont-uj-adomanyai/> Letöltés ideje: 2025. január 15.

8 *Szécsényi*, 2012. 24. p.

9 A gyűjteményben 31 ravensbrücki túlélő által írt visszaemlékezés található. Emellett a táborhoz kapcsolódó tárgyakat is őriz az Emlékközpont, ezek közül kettőt szeretnék itt kiemelni: egy lágerben készült és használt vászontasakot és egy ott használt takarót: HDKE, 2015.47.2.; HDKE, 2011.469.1.

10 HDKE, Gy/3542.

11 A túlélők egy szervezet számára írták a leveleiket, és nem tudhatták, hogy a levelük valamikor egy közgyűjtemény részévé válik. Így nevük anonimizálása mellett döntöttem.

Ravensbrück

Hitler hatalomra kerülése után, 1933-ban hozták létre az első koncentrációs táborokat Németország területén az új rendszer politikai ellenségeivel való leszámolás céljából.¹² A lágerek korai időszakában a bebörtönzés a zsidó nőket alapvetően nem érintette, csak mint politikai foglyokat; nem nagy számban, inkább zsidó férfiak kerültek fogságba.¹³

Kifejezetten női politikai foglyok számára három láger létesült, amelyek működése egymást váltotta: a moringeni (1933. október–1938. március), a lichtenburgi (1938. március–1939. május) és a ravensbrücki koncentrációs tábor.¹⁴ A ravensbrücki láger a Schwedtsee tó partján, Fürstenberg/Havel kisváros mellett terült el, 1938 novemberében kezdték el építeni, első transzportként 867 rab érkezett Lichtenburgból 1939. május 18-án.¹⁵ Már a kezdetekkor jelen voltak zsidó foglyok, de sokáig kisebbséget alkottak a táboron belül.¹⁶

A „női pokolnak” is nevezett ravensbrücki koncentrációs tábor Auschwitz-Birkenau női tábora után a legnagyobb női láger volt, ahol összesen mintegy 25–26 ezer ember vesztette életét. Az évek alatt a tábor fokozatosan növekedett, 30 altábor mellett hozzáépítettek egy kis méretű férfi táborrészt. A legtöbb fogoly 1944-ben érkezett ide (több mint 70 ezer), köztük a Magyarországról deportált nők.¹⁷

Kevés számú férfi SS-tiszt és altiszt mellett, mint női lágernek alapvetően női őrei voltak, emellett Ravensbrück a női örök kiképzési pontjaként szolgált: az SS toborzókampányának eredményeként átlagos német nők jelentkeztek öröknek, vonzotta őket a magasabb fizetés, a biztos élelmiszer-ellátás és az egyéb szociális juttatások.¹⁸ Ezek a női örök nem voltak tagjai az SS-nek, csak a női SS-kíséretnek (weibliches SS-Gefolge), de a férfiakhoz hasonlóan ők is az SS felügyelete alá tartoztak.¹⁹

A kényszermunka jelen volt a koncentrációs táborban, 1942-től a Siemens mintegy 20 a környéken létrehozott üzemében dolgoztak a rabok. Auschwitzhoz

12 *Wachsmann*, 2010. 18–19. p.

13 *Wachsmann*, 2015. 173. p.; *Weitzman*, 2012. 206. p.

14 *Milton*, 1984. 304. p.

15 *Encyclopedia of Camps*, 2009. 1188. p.

16 *Saidel*, 2006. 13. p.

17 *Encyclopedia of Camps*, 2009. 1188. p.

18 *Kádár-Vági*, 2017. 470. p. Erről a témáról bővebben: *Brown*, 2001.; *Lower*, 2015.

19 *Encyclopedia of Camps*, 2009. 1188. p.

hasonlóan itt is végeztek álorvosi kísérleteket, 1942-től dr. Karl Gebhardt irányításával.²⁰ Ravensbrück sokáig nem rendelkezett saját gázkamrával: a foglyokat kezdetben lelőtték, később más, gázkamrával rendelkező lágerbe szállították őket, főként Auschwitz-Birkenaubába.²¹ A tábor végül 1944 végén kapott saját gázkamrát a krematórium közelében (1. kép), ahol 1945 januárjában öltek először foglyokat. 5–6000 nőt gázosítottak el, a legtöbben magyar zsidó foglyok voltak.²²

1. kép. *A ravensbrücki krematórium az 1959-es emlékmű és emlékhely felavatásakor*

HDKE 2012.8.1–13. Fotóalbum a ravensbrücki emlékműavatás alkalmára, „Einweihung der Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück 12. September 1959.”

-
- 20 *Kádár-Vági*, 2017. 470–472. p.; Ezekről a kísérletekről részletesebben lehet olvasni Keith Mant brit igazságügyi orvosszakértő 1949-es tanulmányában, aki a brit hadsereg háborús bűnösökkel foglalkozó orvosi részlegét vezette: *Mant*, 1949. 99–118. p.
- 21 Ravensbrück. Holocaust Encyclopedia, United States Holocaust Memorial Museum. <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/ravensbrueck> (Letöltés ideje: 2025. január 15.)
- 22 *Saidel*, 2006. 20. p.

A háború végének közeledtével, más koncentrációs táborokhoz hasonlóan, evakuálták a rabokat: 1945. április 27-én és 28-án 20 ezer női foglyot indítottak el, 2 ezer — főként beteg — rabot hátrahagyva. Április 29-én az SS őrség utolsó tagjai is elhagyták a lágert.²³ A tábort másnap, április 30-án szovjet csapatok szabadították fel,²⁴ akik a barakkok nagy részét fennhatóságuk alá vonták, majd használatba vették. 1948-tól a Náci Rezsim Üldözötteinek Egyesülete (Vereinigung der Verfolgten des Naziregimes)²⁵ törekedett a tábor állapotának megőrzésére, hangsúlyt fektetve a krematórium környékére, továbbá egy emlékhely létrehozását tűzte ki célul. Az első megemlékezést 1948 szeptemberében tartották a helyszínen.²⁶ Végül a ravensbrücki emlékhely és emlékmű (hivatalos nevén: Nationale Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück) 1959. szeptember 12-én nyílt meg és egyike volt az NDK három nemzeti emlékhelyének.²⁷

A Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága

Közvetlenül a háború után, majd a Rákosi-korszakban a vészkorszakbeli üldöztetésre és a magyar zsidó áldozatokra való megemlékezés a zsidó közösségekre korlátozódott.²⁸ Az országos vallási vezetés²⁹ adott iránymutatásokat a közösségi

23 Encyclopedia of Camps, 2009. 1191. p.

24 *Kádár–Vági*, 2017. 468. p.

25 A szervezetet 1953-ban fel is oszlatták és létrehozták az Antifasiszta Ellenállók Bizottságát (Komitee der Antifaschistischen Widerstandskämpfer). *Goldman*, 2020. 25. p.

26 <https://www.ravensbrueck-sbg.de/en/history/1945-1959/> (Letöltés ideje: 2025. január 15.)

27 <https://www.ravensbrueck-sbg.de/en/history/1959-1992/> (Letöltés ideje: 2025. január 15.)

28 Így ír erről például az Új Élet Naptára 1959-ben: „Külön fejezet a vidéki zsidó életében a nagy tragédia emlékének méltó megőrzése. Már a legelső időben gyásznapra nyilvánították a pusztulás napjának évfordulóját. Miután minden vidék tragédiája más napon következett be, sikertelenek maradtak azon kísérletek, melyek országosan akarták az emléknapot megállapítani.” *Schindler*, 1959. 151. p.

29 A háború után mind a neológ, mind az ortodox felekezeti élet újra indult, de végül a magyar zsidó közösség a kommunista párt szálamitaktikájának az áldozatává vált. Először az 1948. decemberében az ún. Egyezmény szabályozta az állam és az izraelita felekezet viszonyát, majd a cionista szervezetek betöltése, a nemzetközi zsidó szervezeteknek az országból való eltávolítása következett. A folyamatot az 1950 februárjában — hosszas előkészítő tárgyalások után — kimondott egyesülés zárta, amely eredményeként létrejött a Magyar Izraeliták Országos Képviselete (MIOK). *Frojimovics*, 2008. 417–422. p.

gyász és az emlékezés kapcsán,³⁰ de a veszteségek számbavétele, a korai emlékművek létesítése és megemlékezések helyi szinten szerveződtek.³¹ Az 1949-ben a Kozma utcai temetőben felállított Központi Mártíreléművet nem központi helyen állították fel, így a magyar társadalom nagyobb része számára láthatatlan maradt. Közben a „hivatalos” történelmi elbeszélésekben a zsidóüldözésnek csak bizonyos aspektusai jelenhettek meg.³²

1956, majd a Kádár-rendszer ebben változást hozott: az új hatalom az október 23-ai forradalmi eseményeket olyan fasiszta megmozdulásnak állította be, amelyben (bár ezt végül igyekezett nem hangsúlyozni, de) megjelent a zsidóellenesség.³³ A forradalom egészét figyelembe véve marginálisan, de sor került antiszemita megnyilvánulásokra.³⁴ Az eseményekre a zsidó lakosság egy része félelemmel reagált,³⁵ a holokauszt árnyékában — 12 évvel a történetek után — még sok túlélő rettegett minden társadalmi változástól.³⁶ Részben a forradalom hatására, vagy azt kihasználva, 1956–1957-ben körülbelül 20–25 ezer zsidó (származású) személy hagyta el az országot, annyian, amennyien a háborút követő három évben vándoroltak ki az országból.³⁷

Ekkora egyre sürgetőbben lépett fel az igény egy deportáltakat összefogó szervezet létrehozására: mind nemzetközi részről a kártérítések kapcsán, mind pedig a túlélők részéről. „A volt deportáltak zöme azonban olyan polgári réteghez tartozik, amelyeknek irányítása politikailag igen nehéz és a szervezetben való egyesítésük politikai bizonytalanságokkal járna”,³⁸ így kapóra jött, hogy a partizánok soraiban is voltak koncentrációs táborokba deportáltak. Ennek okán 1957-ben a Magyar Partizán Szövetség keretén belül létrehozták az elsősorban túlélőkből álló Nácizmus Üldözötteinek Érdekvédelmi Szervezetét, amely később felvette a

30 A gyásszal kapcsolatos vallásjogi problémákról: *Kónya*, 2016. 7–21. p.

31 *Bányai–Komoróczy*, 2018. 118. p.

32 *Bohus*, 2022. 90–105. p.

33 *Győri Szabó*, 2009. 272. p.

34 *Standeisky*, 2007. 220–221. p.

35 „Az 1956-os ellenforradalmi események az egészséges, rendes fejlődési mederbe jutott zsidóság életét teljesen felborították. Már a legelső időben eljutottak a fővárosba a vidéki antiszemita megnyilatkozások hírei. [...] Mint mikor a megáradt folyó áttöri gátjait és senki sem tudja, hol ér véget a pusztítás, úgy éreztük mi is a gátszakadás jeleit.” *Salgó*, 1959. 144. p.

36 *Standeisky*, 2004. 151. p.

37 *Karády*, 2002. 140. p.

38 HDKE, Gy/3563. Görgényi Dániel vörgey., MSZHSZ kormánybiztosa, levelének másolata a Magyar Szocialista Munkáspárt Intéző Bizottságának, 1957. március 25.

Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága (NÜB) nevet.³⁹ Az alakuló ülés 1957. június 19-én Budapesten, az V. kerületi a Beloiannisz (ma: Zoltán) utca 16. szám alatt tartották, a szervezet első elnökének Parragi Györgyöt⁴⁰ választották meg.⁴¹

A Partizánszövetség eredetileg 1945-ben alakult meg Magyar Partizánok Bajtársi Szövetsége néven, volt ellenállókból és partizánokból 1800–2000 taggal.⁴² A szervezetet 1948-ban a Partizánbarátok Szövetségével együtt beolvasztották az akkor megalakult Magyar Szabadságharcos Szövetségbe (MSZSZ), amelyben külön Partizán tagozatot hoztak létre.⁴³ Az MSZSZ-t 1955-ben a Repülőszövetséggel a Magyar Önkéntes Honvédelmi Szövetségbe (MÖHOSZ) tömörítették, amelyet a következő évben, 1956. október 30-án feloszlattak.⁴⁴ A szervezetet 1957-ben újjászervezték Magyar Partizán Szövetség néven, arra hivatkozva, hogy a volt partizánok az 1956-es események során „megállták helyüket a népi hatalom fegyveres védelmében”.⁴⁵ 1982-ben a szervezet átalakult, és Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége (MEASZ) néven működött tovább, ami azt jelentette, hogy a fegyveres ellenálláson túl antifasiszta tevékenység is tagságra jogosított.⁴⁶

A NÜB Partizánszövetség alá rendelésének szimbolikus jelentősége volt: a pártideológia szerint a náci üldözések elsősorban az antifasisztákat sújtották, és nem a zsidó voltak miatt.⁴⁷ A véskorszakra való emlékezést így intézményes ke-

39 *Szécsényi*, 2017. 306. p.; *Szenes*, 2004. 12. p.

40 Parragi György (1902–1963): Bányászcsaládból származott, 1922-től a soproni Bányászati és Erdészeti Főiskolán tanult, de tanulmányait itt nem fejezte be és újságírónak állt. 1938-ban került Budapestre, a Magyar Nemzet és a Mai Nap című lapok munkatársa lett. 1942-ben részt vett a Magyar Történelmi Emlékbizottság antifasiszta tevékenységében, ezért a német bevonuláskor letartóztatták, és Mauthausenbe deportálták. 1945 májusában tért haza, rögtön bekapcsolódott a politikai életbe, a Kisgazdapárt országgyűlési képviselője lett. Többek között volt a Magyar Nemzet munkatársa, később főszerkesztője, utóbb a Hétfői Hírek főszerkesztői pozíciójából ment nyugdíjba. 1953-tól az Elnöki Tanács tagja volt. MÉL, 1982. 361. p.

41 HDKE, Gy/3563. Jegyzőkönyv másolata a Nácizmus Magyarországi Üldözötteinek Országos Érdekvédelmi Szervezetének alakuló üléséről.

42 Antifasiszta kislexikon, 1987. 191. p.

43 Magyar Partizánok Bajtársi Szövetsége. Budapest Főváros Levéltára, Budapest egyesületi adatbázisa. <https://archives.hungaricana.hu/hu/archontologia/55480/> (Letöltés ideje: 2025. február 8.)

44 *Kékesi–Zombory*, 2021. 143. p.

45 MSZMP, 2006. 150–152. p.

46 A MEASZ a mai napig működik: <https://www.antifasiszta.hu/rolunk.php> (Letöltés ideje: 2025. február 8.)

47 *Ungváry*, 2014. 219. p.

retbe terelte és ellenőrizte az állam, s a Partizánszövetség — és így a NÜB is — a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Központi Bizottságának felügyelete alá tartozott.⁴⁸ „A Bizottság úgy véli, hogy a jövőben eredményes, a párt politikájának célkitűzéseiből fakadó feladatainak csak úgy tud eleget tenni, ha a Partizán Szövetség elvi irányítása és a titkárság fokozottabb segítségével támogatja ebben”⁴⁹ — áll a NÜB 1960-as második félévi munkatervében.

A NÜB, amellet, hogy össze kívánta fogni a Magyarországon élő túlélőket,⁵⁰ érdekképviseleti szervezetként működött (és működik a mai napig).⁵¹ A korszakban fontos szerepe volt a nyugatnémet kárpótlásokban: német-magyar államközi szerződés révén a NÜB-ön keresztül történt a kárpótlások kifizetése a túlélőknek.⁵² Tagjait a kezdetektől fogva táborbizottságokba szervezte: 10 táborcsoport alakult, amelyek főtáborok szerint létesültek, de magukba foglalták a különböző melléktáborokat. Az egyik ilyen a ravensbrücki csoport (comité), amely szoros kapcsolatot ápolt a Ravensbrücki Nemzetközi Bizottsággal.⁵³ A csoport vezetője a megalakulástól kezdve egészen 1979-es haláláig Basch Endréné Révész Annamária (2. kép), aki a Partizánszövetségnek is tagja volt.⁵⁴ Belgiumi politikai ellenállásban való részvétele miatt politikai fogolyként került 1944 áprilisában a ravensbrücki, majd neubrandenburgi koncentrációs táborba.⁵⁵

-
- 48 Ungváry, 2014. 217. p.; Szécsényi, 2023. 24. p. Az alapszabály a Magyar Partizán Szövetség mellett a Művelődésügyi Minisztérium, valamint költségvetési és deviza vonatkozású ügyekben a Pénzügyminisztérium felügyeletét említi. HDKE, Gy/3563. A Nácizmus Magyarországi Üldözötteinek Országos Érdekvédelmi Szervezetének alapszabálya.
- 49 HU-MNL-OL-XXVIII-M-21 1960/2. ö. e. 80. A Nácizmus Üldözöttei Bizottságának 1960. II. félévi munkaprogramja, 1960. június 70.
- 50 A túlélők számáról csak becslések állnak rendelkezésre, amelyek alapján 190–260 ezer fő közé tehető, közülük legalább 40 ezer 1949-ig, 20 ezer pedig 1956-os forradalom idején kivándorolt az országból. Részletesebben lásd: Stark, 2002. 114–122. p.
- 51 Ma Nácizmus Üldözöttjeinek Országos Egyesülete néven működik a szervezet, segítik a túlélőket és leszármazottakat a kárpótlási ügyekben, főként igazolások kiadásával: <http://www.nub.info.hu/uj/index.php/nub-iroda> (Letöltés ideje: 2025. január 15.).
- 52 Szécsényi, 2017. 307. p. A kárpótlás témájáról bővebben: Dunai, 2004.; Klacsmann, 2021.; Ungváry, 2014. 213–262. p.
- 53 Frischmann, 2004. 63–66. p.
- 54 HU-MNL-OL-XXVIII-M-21 1974/4. ö. e. Az Osztrák Ravensbrücki Bizottság meghívására Ausztriába utazó tisztagú bizottság javasolt névsora, 1974. október 4.; Jalsovszky, 1984. 173–174. p.
- 55 Basch Endréné Révész Annamária (1893–1979): 1917-ben Szabadkán csatlakozott be a szociáldemokrata nő-, majd szakszervezeti mozgalomba. 1927-től a Jugoszláv Kommunista Párt tagja. 1930-ban emigrált családjával Belgiumba, akikkel együtt 1936-ban részt vett a spanyol

2. kép. A ravensbrücki comité  l s in készült fénykép 1973 februárjában, a kép bal szélén a csoport vezetője, Basch Endréné Révész Annamária látható HDKE, Ad/1393-2016. A ravensbr ckei komit  1973. októberi ülésén készült fénykép

A N B-nek fontos szerepe volt a külföldi képviseletben, többek között a korábbi koncentraci s táborok helyén létrehozott emlekhelyek, (magyar) emlekm vek létrehozását segítette.⁵⁶ A külföldi kapcsolatok kiépítése és szorosabbá válása a N B f titkar hoz, G ti  d nh z köthető, aki már az 1950-es években járt külföldre, részt vett többek között az Ellenállók Nemzetközi Szövetsége, FIR-ként

polg rhabor ban. Visszatért Belgiumba, ahol 1940-t l tagja az ellenállási mozgalomnak, 1944-ben deportálták (férjét egy évvel korábban tartóztatták le, valószínűleg koncentraci s táborban vesztette az  let t). 1945-ben Belgiumba szökött, majd 1949-ben tért vissza Magyarországra, ahol az 1950-es években „mell zt k”. 1954-ben rehabilitálták, nyugdíjazásáig a P rtf iskol n dolgozott. 1955-t l vett részt a Partizánszövetség munkájában. *Jalovszky*, 1984. 174. p.

56 *Szenes*, 2004. 12–13. p.

(Fédération Internationale des Résistants)⁵⁷ emlegetett szervezet emlékünnepein.⁵⁸

Közben az 1950-es években a volt koncentrációs táborok területén kezdtek megalakulni a különböző emlékhelyek, ahol a lágerek felszabadításának évfordulóin rendeztek megemlékezéseket. Már a NÜB alapszabályában felsorolták a szervezet céljai és feladatai között, hogy „az egyes KZ.táborok (sic!) felszabadulási ünnepeire” zárandokutakat fognak szervezni.⁵⁹ Ezekre a megemlékezéseken főként az 1960-as évektől kezdődően vettek részt kisebb-nagyobb magyar delegációk a NÜB szervezésében.⁶⁰ Ezekre a „mártírutazásokra” kizárólag megbízható személyeket, jobbára párttagokat engedtek, rajtuk kívül meghívtak pártés állami delegáltakat, különböző szervezetek képviselőit.⁶¹

Ravensbrückbe először 1959-ben szerveztek utazást: ekkor, szeptember 12-én nyitották meg az ottani emlékhelyet és múzeumot.⁶² Ide is jól megválogatott küldöttség utazott, a megmaradt javaslati lista 50 fő nevét tartalmazta. Az 50 helyből 30-at a korábbi deportáltaknak szántak, a részletes névlista alapján jól kirajzolódik, hogy előnyben részesítették a párttagokat, a korábban nem származásuk miatt, hanem politikai okokból meghurcolt túlélőket. A maradék húsz helyet a Partizánszövetség és más szervezetek képviselőivel töltötték be.⁶³ A MSZMP Központi Bizottsága engedélyezte az 50 tagú delegációt, amelyből a Partizánszövetség tíz fő kiutazásának költségeit fedezhette,⁶⁴ de végül negyvennyolc fő

57 FIR (Fédération Internationale des Résistants): 1951-ben alapult, bécsi székhelyű szervezet, amely a különböző antifasiszta, partizán nemzeti szervezeteket egyesíti. A mai napig fennáll. HDKE, Ad/789-2013.; <https://www.fir.at/en/wir-uber-uns/> (Letöltés ideje: 2025. január 15.)

58 *Szécsényi*, 2023. 24. p.

59 HDKE, Gy/3563. A Nácizmus Magyarországi Üldözötteinek Országos Érdekvédelmi Szervezetének alapszabálya.

60 A NÜB mellett intézményes alapon még a Magyar Izraeliták Országos Irodája (MIOI, majd MIOK) szervezett utakat, ezen kívül informálisan, magánúton utazhattak ki az emberek Auschwitzba az IBUSZ által szervezett lengyelországi és krakkói társasutazásokon lehetett még eljutni. *Bódi*, 2023. 90. p.

61 *Szécsényi*, 2023. 24–26. p.

62 HU-MNL-OL-XXVIII-M-21 1959/3. ő. e. Tájékoztató. Kiadja a Magyar Partizán Szövetség. 15. p.

63 HU-MNL-OL-XXVIII-M-21 1959/3. ő. e. A Magyar Partizán Szövetség Elnökségének. Javaslata az 1959. szeptember 12-i ravensbrücki emlékműleplezés alkalmából tartandó ünnepségre kiutazó magyar delegációra.

64 HU-MNL-OL-XXVIII-M-21 1959/3. ő. e. A/592, 651/1959. sz. Kaszás Ferenc 1959. május 12-ei levele Gábor Istvánnak.

utazott. A Szabó Piroska⁶⁵ vezette magyar küldöttség szeptember 10–17. között tartózkodott az NDK-ban.⁶⁶ A két évvel későbbi ünnepségen ezzel szemben csak húsz fő vett részt.⁶⁷

3. kép. *A ravensbrücki emlékhely 1959-es megnyitóján*

HDKE 2012.8.1–13. Fotóalbum a ravensbrücki emlékműavatás alkalmára, „Einweihung der Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück 12. September 1959.”

-
- 65 Szabó Piroska (1909–2006): 1931-től kommunista párttag, 1936-tól élt illegálisan. 1944-ben tagja a kommunista párt újpesti területi bizottságának, részt vett az ottani ellenállási mozgalomban. 1945 után a Magyar Kommunista Párt nőtitkára, részt vett a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének szervezésében. 1946–1967 között országgyűlési képviselő. Élete során sok pozíciót betöltött, 1959-ben a budapesti pártbizottság osztályvezetője. <https://magyarnemzetnevetter.hu/person/650923/> (Letöltés ideje: 2025. január 15.)
- 66 HU-MNL-OL-XXVIII-M-21 1959/3. ó. e. Szabó Piroska 1959. szeptember 25-ei jelentése a ravensbrücki útról.
- 67 HDKE, Gy/3563. A Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága 1961. évben az alábbi feladatokat hajtott végre.

Az 1959-es zarándokútról Szabó Piroska részletes jelentést írt. E beszámoló-ból kiderül, hogy Európa huszonkét országából hívtak meg delegációkat, amelyek között a nyugatnémetek is képviseltették magukat.⁶⁸ Ravensbrückben elsőként Rosa Thälmann mondott beszédet, „aki maga is Ravensbrückben szenvedett”, majd egy 1944-ben Ravensbrückben született — 1959-ben már 14–15 éves lány — köszöntette az egybegyűlteket. Ezt követően az egyes országok delegációinak képviselői szólaltak fel egyperces beszédek keretében.⁶⁹ A beszámolójában nem szerepel, de az Új Életben megjelent tudósításból kiderül, hogy a magyar delegáció részéről Szabó Piroska mondott beszédet.⁷⁰ Ezután nyitották meg a múzeumot, benne a magyar részleget.⁷¹

Itt a magyar felfogáshoz hasonló szellemben született meg az emlékhely múzeumának kiállítása: a Német Demokratikus Köztársaság (NDK) ideológiája a náci bűnöket — a korabeli pártzsargonnal élve — a fasisztákra és kapitalistákra kente, emellett pedig ugyanúgy a kommunista, szocialista áldozatokra helyezte a hangsúlyt.⁷² Az ekkor kiadott brosúrában egyetlen szóval sem említették a zsidó áldozatokat.⁷³ Szabó Piroska jelentése mellett Fodor Zoltán⁷⁴ sem ír a múzeumról vagy a kiállításról.⁷⁵ Ezekén felül csak röviden említi a Propaganda Bizottság

68 Az Ifjúság 1959-es képes riportja szerint 50 ezren vettek részt a megemlékezésen és emlékmű-avatáson: Emlékműavatás Ravensbrückben. Ifjúság. 1959. október 25. 3. p.

69 HU-MNL-OL-XXVIII-M-21 1959/3. ö. e. Szabó Piroska 1959. szeptember 25-ei jelentése a ravensbrücki útról.

70 „Emlékezetek Ravensbrück áldozataira”. Felavatták a ravensbrücki haláltábor emlékművét. Új Élet. 1959. szeptember 15. 2. p.

71 HU-MNL-OL-XXVIII-M-21 1959/3. ö. e. Szabó Piroska 1959. szeptember 25-ei jelentése a ravensbrücki útról.

72 *Goldman*, 2020. 19. p.

73 *Goldman*, 2020. 29. p.

74 Fodor Zoltán (1911–1983): A munkásmozgalomban 1929-től vett részt, 1931-ben KIMSZ-ben (Kommunista Ifjómunkások Magyarországi Szövetsége) folytatott tevékenységéért börtönbüntetést kapott. 1938-ban harcolt a spanyol polgárháborúban, 1939-ben Franciaországba, majd Moszkvába került. Partizánként 1943-ban ejtőernyős egységével a megszállt Lengyelország területére szállt le, majd ott németek elfogták, Auschwitzba deportálták. Felszabadulás után először Moszkvába, majd Budapestre került. Sok pozíciót betöltött, többek között dolgozott nagykövetként. 1959-ben, a jelentés írásakor külügyminiszteri főosztályvezető volt. MÉL, 1994. 267. p.

75 HU-MNL-OL-XXVIII-M-21 1959/3. ö. e. 005724/szt. Fodor Zoltán jelentése, 1959. szeptember 25.

1959–1960. évi beszámolója, hogy Ravensbrückben a NÜB magyar múzeumot rendezett be.⁷⁶

A ravensbrücki megnyitó másnapján Berlinben, az NDK kormánya által szervezett antifasiszta nagygyűlésen vett részt a magyar delegáció. A zarándokútba — a megemlékező funkció mellett — belekeveredett egyfajta államszocialista színezet is: a szervezett szabadidőt a szocialista tapasztalateserére, propaganda és protokoll célokra használták fel. A résztvevők a hivatalos programok mellett üzemi látogatásokat tettek „szabadidejükben” — egy vidéki iskolát, egy termelőszövetkezetet, egy tejüzemet és egy berlini gyárat tekintettek meg.⁷⁷

Az 1959-es ravensbrücki útról beszámolt a sajtó,⁷⁸ több képes riport és résztvevők részletesebb beszámolója megjelent különböző folyóiratokban.⁷⁹ A delegáció tagjai a hazatérés után számos helyen tartottak élménybeszámolókat, többek között az itthon maradt ravensbrücki túlélők között. Ezekben a beszámolókból a hatalom által elvárt narratívát közvetítették az útról, ezt jól összefoglalja a NÜB egyik jelentése: „A beszámolókkal sikerült megerősíteni minden békeszerető emberben azt a tudatot, hogy a keletnémet államban jó kezekben van a harc vezetése az új világháborúra törekvőkkel s a fasiszmus újjáéledésével szemben. Bajtársaink, akik a beszámolókat tartották, hálával és szeretettel emlékeztek meg a német bajtársak, a békeszerető német nép vendégszeretetéről és barátságáról, melyet a ravensbrücki utazás alatt tapasztaltak.”⁸⁰ Sajnos ezekből — a fellelt beszámolókból — nem derül ki a résztvevők valódi tapasztalata.⁸¹

76 HU-MNL-OL-XXVIII-M-21 1960/2. ő. e. Jelentés. A Propaganda Bizottság 1959–1960. évi munkája. 1960. április 26.

77 HU-MNL-OL-XXVIII-M-21 1959/3. ő. e. Szabó Piroska 1959. szeptember 25-ei jelentése a ravensbrücki útról.

78 Például lásd: „Emlékezzetek Ravensbrück áldozataira”. Felavatták a ravensbrücki haláltábor emlékművét. Új Élet. 1959. szeptember 15. 2. p.; Hírek a világ minden tájáról. Szabad Szó. 1959. szeptember 15. 3. p.

79 Képes riportra például lásd: Emlékműavatás Ravensbrückben. Ifjúság. 1959. október 25. 3. p.; Ahol a halálnak volt egykor birodalma. Ország-Világ. 1959. szeptember 30. 6. p.; Soha többé! Lobogó. 1959. október 1. 15. p.; Résztvevői beszámolók: *Beresztóczy*, 1959. 23. p.; *Rágyánszki*, 1959. 94–97. p.

80 HU-MNL-OL-XXVIII-M-21 1959/3. ő. e. A Nácizmus Üldözöttei Bizottságának munkájából, 1959. november 19.

81 Ez alatt értve akár másodlagos, akár harmadlagos tapasztalatot. Ezek fogalmi meghatározásáról bővebben lásd: *Sipos*, 2022. 25–27. p.

Az 1975-ös ravensbrückeri zárandokút

A NÜB iratanyagát alapvetően a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (HU-MNL-OL) őrzi,⁸² iratai elszórtan és esetlegesen találhatóak meg a Partizánszövetség dokumentumai között.⁸³ Emellett a HDKE is őrzi egy a NÜB-höz köthető rendezetlen iratanyagot.⁸⁴ A 30. évfordulóra szervezett 1975-ös ravensbrückeri útról mindkét intézményben csak egy-egy iratban találtam említést. A NÜB 1974. évi munkatervében szerepel az út terve, valamint az, hogy a felszabadulási ünnepség keretében hivatalosan átadják a felújított magyar múzeumot és kiállítást, s hogy a magyar delegáció összes tagja a saját költségén utazna.⁸⁵ Emellett a NÜB Külügyi Csoportjának 1974. augusztus 15-i üléséről készített jegyzőkönyvben található rövid leírás alapján még nem lehetett tudni a 30 éves évfordulóra rendezendő ünnepség időpontját, de az ülés egyik résztvevője, Gyulai Kató⁸⁶ értesülése szerint 1975. május 5-re tervezték Ravensbrückben a megemlékezést.⁸⁷

A korabeli sajtóból sem lehet sokat kideríteni az útról, csak néhány nagyon rövid tudósítás jelent meg a németországi megemlékezésről (4. kép) ezekből egyedül az derül ki, hogy a NÜB képviselőiben a magyar küldöttség részt vett a koncentrációs táborok 30. évfordulója alkalmából megrendezett emlékünnepeken.⁸⁸ Egyetlen cikk említi meg ezen felül, hogy beszédet mondott Paul Verner, a Német Szocialista Egységpárt Központi Bizottságának titkára, majd a gyűlés résztvevői megkoszorúzták a szovjet hősök és a tábor egykori foglyainak emlékművét.⁸⁹

Így az mindenképpen elmondható, hogy a zárandokút megvalósult, de sajnos nem lehet tudni, hogy a magyar delegáció hány fővel vett részt az évfordulós megemlékezésen. A közel azonos időben, 1975. május 2–7. között megvalósuló

82 Korábban a Politikatörténeti Intézet őrizte az anyagot: https://polhist.hu/old/index.php?option=com_content&view=article&id=53&Itemid=58 (Letöltés ideje: 2025. január 15.)

83 HU-MNL-OL-XXVIII-M-21 Partizánszövetség. Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége (1945-1988).

84 HDKE, Gy/3563.

85 HU-MNL-OL-XXVIII-M-21 1974/4. ó. e. A Nácizmus Üldözöttei Bizottságának 1974. évi munkaterve.

86 Az iratban tévesen Gyulai Ida szerepel, aki 1971-ben meghalt. Így legnagyobb valószínűséggel Gyulai Katóról van szó, aki a ravensbrückeri táborbizottság aktív tagja volt. MÉL, 1981. 276. p.; *Gyulai*, 1995. 332. p.

87 HDKE, Gy/3563. Jegyzőkönyv a NÜB Külügyi Csoportjának, 1974. aug. 15-i üléséről. 1. p.

88 A Nácizmus Üldözötteinek Bizottságának... Magyar Hírlap. 1975. május 2. 8. p.; Éjszaka érkezett. Hétfői Hírek. 1975. május 5. 9. p.

89 Nagygyűlés Ravensbrückben. Magyar Hírlap. 1975. május 4. 13. p.

mauthauseni zarándokúton 47 személy vett részt,⁹⁰ nagy valószínűséggel ezt a számot közelíthette meg a ravensbrücki küldöttség létszáma is.

4. kép. *Az egyetlen magyar nyelvű fényképes tudósítás a szlovák napilap, az Új Szó 1975. május 5-ei számában jelent meg.*

Az NDK-beli Ravensbrückben... Új Szó. 1975. május 5. 3. p.

https://adt.arcanum.com/hu/view/UjSzo_1975_05/?pg=18&layout=s

(Letöltés ideje: 2025. január 15.)

A programról csak a szervezőskor kiküldött kérdőívből szerezhetünk információt. Eszerint 1975. május 1–6. között zajlott le az utazás, amelynél odafelé a Hungária Expresszsel, visszafelé éjszakai vonattal utaztak. A zarándokutak lebonyolítását a NÜB az Express Utazási Irodán, illetve az IBUSZ-on keresztül va-

90 HDKE, Gy/3563. A N 902/4. A rossz szervezés iskolapéldája. 1. p.

lósította meg,⁹¹ ezek általában buszos utazást jelentettek,⁹² de a Budapest–Berlin közötti jó vasúti közlekedés felülírta ezt.⁹³ A hatnapos útból a két napnyi utazáson és a ravensbrücki „felszabadulási ünnepségen” kívül három napnyi kirándulásra volt lehetőségük a résztvevőknek: május 2-án Berlinben, 4-én Potsdamban volt program, ezenkívül 5-én, az indulás előtt Berlinben kaptak lehetőséget szabad programra. Ezzel szemben az 1975-ös mauthauseni — szintén hatnapos — „mártírút” útiterve szerint csak Bécsben terveztek programot: egy délelőtnyi/délutánnyi városnézést és másfél napnyi szabad programot.⁹⁴ Az erről az útról szóló beszámolóból tudni lehet, hogy a tervezett programban nem történt változás, a lényegesebb időpontokat be tudták tartani.⁹⁵

Nagy valószínűséggel a ravensbrücki zarándokút, a mauthausenihez hasonlóan, a tervezettek szerint valósult meg. A 30. évfordulóra való tekintettel feltételezhetően a magyar delegáció, az 1959-es nyitóünnepséghez hasonlóan, nagyobb létszámban képviseltette magát.⁹⁶ A talált forrásanyagból az derül ki, hogy hányan szándékoztak részt venni a mártírutazáson: 66 jelentkező — közülük húszan kísérrővel — szeretett volna Ravensbrückbe utazni. Általában az 50 fős delegációkban benne voltak a túlélők mellett a NÜB és más társadalmi szervezetek képviselői, így nagyon valószínű, hogy nem mindenki vehetett részt az úton.

A többség viszont nem kívánt részt venni a zarándoklaton, a legtöbben valamilyen betegsége vagy egészségügyi állapotra (35) hivatkoztak, esetleg anyagi okokra (13). Előfeltételezésem ellenére, csak hat személy hivatkozott lelki okokra, hogy nem szeretné szenvedéseinek helyét újra felkeresni.⁹⁷ A Józsefné, ahogy a tanulmány elején olvasható, nem kívánt részt venni az úton, mivel úgy gondolta,

91 *Szécsényi*, 2023. 25. p.

92 Lásd pl. itt is az 1975-ös mauthauseni utazást, ahol gond is volt a buszos utazással: „Ilyen műszakilag nagyon kifogásolható, rosszul felszerelt, alkatrészek és szerszámok nélküli kocsikat elindítani egy 6 napos nyugati útra a legnagyobb felelőtlenség.” In: HDKE, Gy/3563. Mauthauseni zarándokút 1975. május 2–május 7-ig.

93 A Hungária Expressz 1960-tól kötötte össze Berlint Budapesttel, s kevés megállással, menetközbeni útlevel- és vámvizsgálattal rövidebb menetidőt ígért. <http://www.regionalbahn.hu/2020/09/Hungaria-EX-1960-2020.html> (Letöltés ideje: 2025. január 15.)

94 HDKE, Gy/3563. Szőnyi János titkár levele az IBUSZ Főirodának. Budapest, 1974. július 23.

95 HDKE, Gy/3563. A rossz szervezés iskolapéldája. 2. p.

96 A Bundesarchiv online érhető képtárárában tíz kép megtekinthető az 1975-ös ravensbrücki megemlékezésről: <https://www.bild.bundesarchiv.de/dba/en/search/?yearfrom=1975&year=1975&query=ravensbr%C3%BCck> (Letöltés ideje: 2025. január 15.)

97 HDKE, Gy/3542. A. Józsefné válasza, B. Vilmosné válasza, özv. K. Józsefné válasza, K. Lászlóné válasza, V. Hedvig válasza, W. Magdolna válasza.

hogy olyan lelki megrázkódtatással járna, amit nem vállalhat.⁹⁸ Hasonlóan érvelt B. Vilmosné, aki 1967-ben egy auschwitzi út során ezt meg is tapasztalta.⁹⁹ További öt személy nyilatkozott arról, hogy járt már hasonló úton, így nem kíván részt venni az utazáson.¹⁰⁰ Közülük V. Aladárné az első, 1959-es úton vett részt,¹⁰¹ L. Károlyné pedig 1973-ban egyénileg utazott ki a volt láger területén kialakított emlékhelyre.¹⁰² Egy személy ezzel szemben nem egy korábbi út, hanem egy jövőbeli miatt nem kívánt az 1975-ös ravensbrücki zárandokúton részt venni: G. Mária jelezte, hogy Auschwitzba szeretne kiutazni, mivel édesapja és öt testvére ott vesztette életét.¹⁰³

Az 1975-ös zárandokút szervezésekor a ravensbrücki túlélőktől nem csak azt kérdezték meg, hogy szeretnének-e részt venni az úton, hanem egy kérdőívet is kiküldtek a számukra, amelyben alapvetően a túlélők háborús tapasztalataira (deportálástól felszabadulásig) voltak kíváncsiak a szervezők. A tanulmányom további részében a kérdőív 3. pontjára adott válaszokat veszem részletesebb elemzés alá, amellyel szeretnék betekintést nyújtani a holokauszt tárgyi örökségébe.

A „közösség számára is értékes” emléktárgyak, dokumentumok

A koncentrációs táborok világában, ahol a deportáltakat megfosztották minden értéküktől,¹⁰⁴ a tárgyak szerepe felértékelődött. Minden egyes készített, kapott vagy „organizált”¹⁰⁵ tárgy segíthette a túlélést, legyen szó fizikai vagy lelki igénnyekről. Ezen tárgyak a háború végén viszonylag gyorsan elvesztették a lágervilágban fennálló jelentőségüket. A halálmenetek során,¹⁰⁶ majd a felszabadulásu-

98 HDKE, Gy/3542. A. Józsefné válasza.

99 HDKE, Gy/3542. B. Vilmosné válasza.

100 HDKE, Gy/3542. B. Zoltánné válasza, B. Károlyné válasza, L. Károlyné válasza, R. Erzsébet válasza, V. Aladárné válasza.

101 HDKE, Gy/3542. V. Aladárné válasza.

102 HDKE, Gy/3542. L. Károlyné válasza.

103 HDKE, Gy/3542. G. Mária válasza.

104 Fahidi Éva visszaemlékezése érzéketlenül írja le ezt a megtapasztalást: „Ki tudja elképzelni, hogy egyetlen tárgya sincs? Az EMBER ott áll az Appelplatzon, anyaszült meztelenül. Semmi, de semmi sincs a földön, ami az övé. Egyáltalán, mi az emberé?” *Fahidi*, 2006. 15. p.

105 A lopás lágervilágban használt kifejezése.

106 Például egy sömmerdai túlélő visszaemlékezése: „... de mögöttünk már 10 napi kemény menetelés állott. [...] Ekkora már minden mozdítható holminkat eldobáltuk.” *Pauk*, 2018. 138. p.

kat követően sokan megszabadultak a feleslegessé váló tárgytól, úgymond a felesleges „súlytól”.

A kérdőív harmadik kérdésére, amelyben arra kérdeztek rá a NÜB részéről, hogy a túlélőnek van-e a birtokában valamilyen emléktárgy, írásos dokumentum vagy visszaemlékezés 140-en válaszoltak. Százan, a többség, nemmel felelt erre a kérdésre, ebből tíz személy korábban viszont rendelkezett valamilyen tárggyal vagy irattal. Negyven deportált viszont azt válaszolta, hogy van olyan dolog a birtokában, amely a „közösség számára is értékes lehet”. 23 esetben általában „csak” valamilyen dokumentummal rendelkeztek, általában a hazaúton kapott deportálási igazolványokkal, 17 esetben viszont tárgy vagy fénykép is a birtokukban volt majdnem 30 évvel az események után.

A felesleges súlytól való megszabadulás gondolata megjelent néhány túlélő válaszában. S. Istvánné leírása szerint „1 szál ruhában 40 kilóval érkeztem” Magyarországra,¹⁰⁷ ahogy A. Mária szintén csak a rajta lévő dolgokkal érkezett haza.¹⁰⁸ S. Józsefné pedig a következőképpen nyilatkozott: „Emléktárgyam, sem dokumentumom nincs, mert igyekeztünk mindentől megszabadulni.”¹⁰⁹ Három volt deportált pedig a hazafelé tartó vonatútra hivatkozott, hogy miért nem maradt semmilyen tárgya vagy irata. Ketten a sok átszállást jelölték meg okként,¹¹⁰ H. Edit pedig törött karral utazott, és mivel a „másik kezemmel a vonatlépcsőbe kapaszkodva kerültem haza, emléktárgyaimat az útban hagytam.”¹¹¹ F. Mártonné mindenét beledobálta a tengerbe, amikor Svédországba vitték a felszabadulása után.¹¹² V. Hedvig pedig akarata ellenére vesztette el azt a füzetet, amelyhez közvetlenül a felszabadulása után jutott, és amelybe leírta a visszaemlékezéseit.¹¹³

„Nincs olyan emléktárgy a birtokomban, amely a közösség számára jelentene valamit.”¹¹⁴ A válaszadók közül néhányan éltek hasonló indoklással, de ezt követően, a fenti idézet íróját kivéve, mégis felsoroltak egy-egy tárgyat.¹¹⁵ Ezek közül egyet, E. Árpádné válaszát szeretném kiemelni: „Semmi érdemleges nincs a birtokomban, csak egy lágerpapírra írt levél, amit drága kis fiam születésnapjára

107 HDKE, Gy/3542. S. Istvánné válasza.

108 HDKE, Gy/3542. A. Mária válasza.

109 HDKE, Gy/3542. S. Józsefné válasza.

110 HDKE, Gy/3542. J. Dezsőné válasza, Sz. Illésné válasza.

111 HDKE, Gy/3542. H. Edit válasza.

112 HDKE, Gy/3542. özv. F. Mártonné válasza.

113 HDKE, Gy/3542. V. Hedvig válasza.

114 HDKE, Gy/3542. F. Aranka válasza.

115 HDKE, Gy/3542. S. Józsefné válasza, S. Imréné válasza, W. Lajosné válasza.

írtam 1945. febr 3-án és ezt egy lágerkötény darabból varrt tokba tettem, amit a pokrócból kihúzott fonállal varrtam meg. A levelet azóta sem olvastam, mert sajnos a gyerekem nem jött vissza.”¹¹⁶ E. Árpádné 1944 augusztusában került Auschwitzból Ravensbrückbe, ahol egy hónapot töltött, így a levelet az altenburgi táborban írta. A levél és más túlélők által felsorolt tárgyak egyértelműen olyan tárgyak, amelyek — szentimentális értékük mellett — történelmi, muzeális értékkel bírnak, akkor is, ha tulajdonosuk nem ezt gondolta róluk.

Több túlélő viszont már korábban meglátta a „közösségi” értéket a nála maradt tárgyakban és iratokban. A legtöbben magához a NÜB-höz juttatták el az értékeiket. K. Sándorné egy igazolást és egy fényképet,¹¹⁷ B. Flóriánné pedig az irata mellett egy karszalagot adott át.¹¹⁸ H. Károlyné azt említette a levelében, hogy ő felkérésre írt a NÜB számára egy visszaemlékező írást, amikor Gyula Kató vezetésével könyvkiadást terveztek;¹¹⁹ lehetséges, hogy ezen alkalommal adta le visszaemlékezéseit B. Vilmosné is.¹²⁰ V. Lászlóné pedig dokumentumait még 1960 előtt adta át a szervezetnek egy kiállítás céljából, de ezeket nem kapta vissza, mivel tudomása szerint elvesztek.¹²¹ Ezek közül a tárgyak és dokumentumok közül B. Vilmosné visszaemlékezése és K. Sándorné iratai megmaradtak, és ma a Holokauszt Emlékközpont gyűjteményében találhatóak.¹²²

Két esetben a Magyar Munkásmozgalmi Múzeumnak juttatták el még korábban a tárgyaikat a túlélők. Özv. M. Károlyné egy,¹²³ A. Andorné pedig tíz különböző emléktárgyat és írásbeli dokumentumot adományozott az intézménynek.¹²⁴ Az említett tárgyak közül négynek sikerült az utóéletére fényt deríteni. Ezek a ravensbrücki emlékhelyen, a ma is álló, 1986-ban nyílt magyar kiállítási részben láthatóak. A kiállítás részeként megtekinthető özv. M. Károlyné szemüvege, amelyet látégtársai szereztek a számára, ezenkívül A. Andorné Ravensbrückben

116 HDKE, Gy/3542. E. Árpádné válasza.

117 HDKE, Gy/3542. K. Sándorné válasza.

118 HDKE, Gy/3542. B. Flóriánné válasza.

119 E mellett dokumentumokat is adott le, „és így sajnos nincs már a birtokomban semmi csak a rossz emlékek.” HDKE, Gy/3542. H. Károlyné válasza.

120 HDKE, Gy/3542. B. Vilmosné válasza.

121 HDKE, Gy/3542. V. Lászlóné válasza.

122 HDKE, 2011.748.1; HDKE, 2011. 89. 1–2.

123 HDKE, Gy/3542. özv. M. Károlyné válasza.

124 HDKE, Gy/3542. A. Andorné válasza.

kapott nyári blúza, a lágerszáma és egy táborban készített és használt tasakja.¹²⁵ A kiállítás anyagát és koncepcióját — az auschwitzi 1965-ös, majd 1979-es kiállításokhoz hasonlóan¹²⁶ — a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum állította össze.¹²⁷

Több esetben felmerül a válaszokban a lágerruha kapcsán, hogy azt vagy rögtön a felszabadulás után, vagy a hazaérkezéskor elégették.¹²⁸ Fontos tudni, hogy a magyar deportáltak sok esetben a textilhiány miatt már nem az ismert kék-szürke, hosszában csíkos rabruhát kapták: a foglyok között 1944 elejétől a korábban elhunytak raktárakban tárolt ruhadarabjait osztották szét.¹²⁹ De előfordult, hogy még 1944 során ezt a „klasszikus” lágerruhát kapták.¹³⁰ Felszabadulásuk után a szerencsésebbek az SS-raktárakból válogathattak, vagy ha lehetőségük nyílt rá, akkor a talált anyagokból (többek között abroszokból, ágyneműkből) maguk varrtak ruhákat.¹³¹ Az 1945-ös „új élet” viszont nem mindenki számára jelentett rögtön kivetkőzést a rabruhából, a megmaradó ruhaniány miatt sok volt fogoly kényszerült arra, hogy lágerruhájában utazzon haza.¹³² Ebben az esetben maradt esély arra, hogy ezt így megőrizzék: a kérdőívre válaszolók között két személy írt megmaradt ruháról. B. Istvánné a csíkos lágerruháját őrizte meg,¹³³ K. Sándorné pedig egy matrözblúzt és egy sötétkék vászonnadrágot.¹³⁴ Az utóbbi kettőt valószínűleg a penigi kényszermunka alatt kapta fogolyként. A Yad Vashem gyűjteményében is találhatunk két hasonló ruhadarabot, amelyet magyar (származású) adományozója szintén Penigben hordott, miután odakerült Ravensbrückből kényszermunkára.¹³⁵

125 Nagyon köszönöm Katja Pratschkenek, hogy rendelkezésemre bocsátotta a helyszínen készült fényképeit.

126 *Jalsovsky*, 1979. 7–15. p.

127 A koncepciót és designt készítette: Bánkúti Albin, Horn Emil és Gyula Illés. Horn Emil a fent említett két auschwitzi kiállítás készítésében is részt vett. *György*, 2020. 60–61. p.

128 HDKE, Gy/3542. H. Edit válasza, S. Józsefné válasza, Sz. Illésné válasza.

129 *Huhák–Szécsényi*, 2015. 112. p.; A Yad Vashem őriz a gyűjteményében két rabruhává átalakított inget, amelyet a ravensbrücki koncentrációs táborban hordtak. YV, 5726054.; YV, 5596801.

130 A Yad Vashem őriz a gyűjteményében ilyen szürke-kék csíkos ravensbrücki rabruhát, amelyet a volt tulajdonosa 1944-es táborba érkezésekor kapott. YV, 7077973.

131 A Yad Vashem őriz a gyűjteményében őriz egy magyar (származású), ravensbrücki túlélő által fehér lepedőből varrt nadrágot. A háború végén Mauthausenben szabadították fel és a közeli kórházban való felépülése során készítette a rövidnadrágot. YV, 9603766.

132 *Huhák*, 2016b. 78. p.

133 HDKE, Gy/3542. B. Istvánné válasza.

134 HDKE, Gy/3542. K. Sándorné válasza.

135 YV, 6960726.; YV, 6960770.

A rabruhán felül textiltárgyként a fogolyszám maradhatott meg, bár a lágerszámok nemcsak textílián lehettek felvarrva a rabruhára,¹³⁶ a legtöbb táborhoz hasonlóan Ravensbrückben textíliára kerültek a számok.¹³⁷ Egy túlélő nő említi, hogy a lágerszáma egy vászondarabon maradt meg,¹³⁸ a másik három volt deportált ezt nem specifikálta.¹³⁹ Így, ha a lágerruhát, főként a járványügyi intézkedések miatt nem tarthatták meg, legalább a korábban rávart fogolyszám megmaradhatott mementóként.

A túlélők közül páran nem a fogolyszámukat, hanem a kényszermunkából valamilyen tárgyat hoztak magukkal emlékül. K. Sándorné 1945 januárjában került a penigi repülőgépgyárba munkára, ahonnan egy repülőalkatrész egy darabját őrizte meg magának.¹⁴⁰ K. Kálmánné a lipcsei HASAG¹⁴¹ fegyvergyárból hozott el egy olyan gyújtózsínort, amelyet lőporkazettákban helyeztek el, emellett egy műszaklistát („Schichliste”). Ő őrizte meg a korábban említett ruhákat a penigi kényszermunkából.¹⁴² A mindennapi túléléshez szükséges tárgyat csak hárman őrizték meg, és mind az étkezéshez kapcsolódik: B. Zoltánné egy kicsorbult evőkanalat,¹⁴³ D. Dezsőné egy bögrét,¹⁴⁴ özv. K. Imréné pedig egy alumínium tányért.¹⁴⁵

A 3D-s tárgyak után szeretnék rátérni a túlélők által megőrzött fényképekre és dokumentumokra. Öt személy őrzött meg fényképeket, amelyek mind a felszabadulásuk után készültek. D. Rózsa birtokában a penigi lágerről egy ame-

136 A Holokauszt Emlékközpont gyűjteményében is található több olyan fogolyszám, amelyet nem textíliára nyomtak, hanem alumíniumon tüntettek fel: pl. HDKE, 2011.159.1.; HDKE, 2013.27.2.; HDKE, 2016.14.1.

137 YV, 10041051.; USHMM, 1993.37.1.

138 HDKE, Gy/3542. F. Andorné válasza.

139 HDKE, Gy/3542. H. Béláné válasza, K. Miklósné válasza, özv. K. Béláné válasza.

140 HDKE, Gy/3542. K. Sándorné válasza.

141 HASAG, vagyis Hugo Schneider Aktiengesellschaft (Részvénytársaság): Lipcsében volt a székhelye, és az egyik legnagyobb fegyvergyártó cég volt a Harmadik Birodalomban a háború idején. A „HASAG Leipzig” nevű altábor Buchenwald alá tartozott, és Lipcse Schönefeld negyedében 1944 nyarán hozták létre. Öt hónap alatt 5 ezer kényszermunkást foglalkoztattak itt. <https://www.zwangsarbeit-in-leipzig.de/en/de/nazi-forced-labour-in-leipzig/ns-forced-labour-in-leipzig/hasag-leipzig-concentration-camp-subcamp> (Letöltés ideje: 2025. január 15.)

142 HDKE, Gy/3542. K. Kálmánné válasza.

143 HDKE, Gy/3542. B. Zoltánné válasza.

144 HDKE, Gy/3542. D. Dezsőné válasza.

145 HDKE, Gy/3542. özv. K. Imréné válasza.

rikai fotóriporter által készített felvételek voltak,¹⁴⁶ ezek másolatai, 55 darab a Holokauszt Emlékközpont gyűjteményében is megtalálható.¹⁴⁷ S. Józsefnének a Berlin Biesdorfban lévő kórházról van egy fényképe, ahová a felszabadulása után került,¹⁴⁸ K. Róbert pedig több fényképpel is rendelkezett, amelyeken volt látgértársaival szerepel.¹⁴⁹ Gy. Árminné egy fényképet őrzött meg, amitől viszont nem vált volna meg: Egyik bajtársnőjével a felszabadulásuk után egy kertészetben helyezkedtek el, hogy ne haljanak éhen, amíg nem tudnak hazaindulni Magyarországra. Ő akkor 28 kilósan kényszerült földet forgatni, e közben a munka közben fényképezte le őt a kertész 18 éves fia. Hazatérése után pár évvel küldték el neki ezt a képet.¹⁵⁰

Ezzel szemben K. Sándorné hajlandó volt a kérdőívre írt válaszához csatolni és megválni a nála meglévő fényképtől. Ő Ravensbrückből Lipcsébe került, ahol a korábban is említett HASAG gyárában dolgozott. Itt Frida Köhler személyében egy olyan civil munkafelügyelője volt, aki kedvesen bánt a rabokkal. Amikor április végén „elvittek bennünket sírt és azt mondta: ha haza értek írjatok nekem és megmondta a címét. Fridával ma is levelezek.” A kérdőívhez csatolva elküldte a Fridától kapott portréképet, és az 1945-ben kapott utazási igazolását (5-6. kép).¹⁵¹

Nem az előbbi túlélő volt az egyetlen, aki eredetiben csatolt iratot a kérdőív mellé. T. Tiborné a háború végén Ravensbrückből a mauthauseni DP (Displaced Persons) táborba került,¹⁵² az ide tartó út során kapta a Nemzeti Vöröskereszt munkatársaitól a formanyomtatványt (7. kép). A háború végén ezzel üzent a férjének, hogy életben van, és hol találja meg őt.

T. Tibornén kívül két személy fénymásolatban csatolt iratot a levele mellé: G. Mária és L. Fülöpné egy-egy deportálási igazolást, amelyet az amerikai hadsereg állított ki.¹⁵³ Rajtuk kívül még 27 válaszadó jelezte, hogy rendelkezik valamilyen háború után kiadott igazolással. Ezek sokfélék lehetnek: kiadhatták az amerikai vagy szovjet csapatok, esetleg a Vöröskereszt helyi szervezetei, több túlélő pedig a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB) által kiadott igazolvány-

146 HDKE, Gy/3542. D. Rózsa válasza.

147 HDKE, 2012.16.1–55.

148 HDKE, Gy/3542. S. Józsefné válasza.

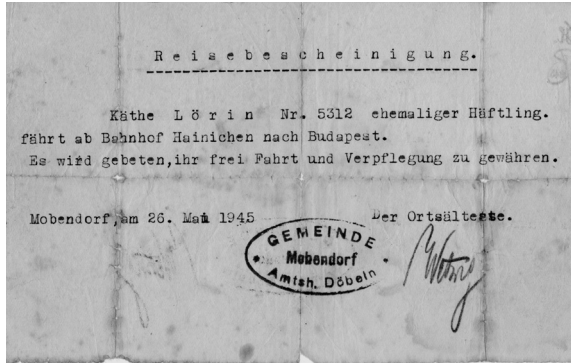
149 HDKE, Gy/3542. K. Róbert válasza.

150 HDKE, Gy/3542. Gy. Árminné válasza.

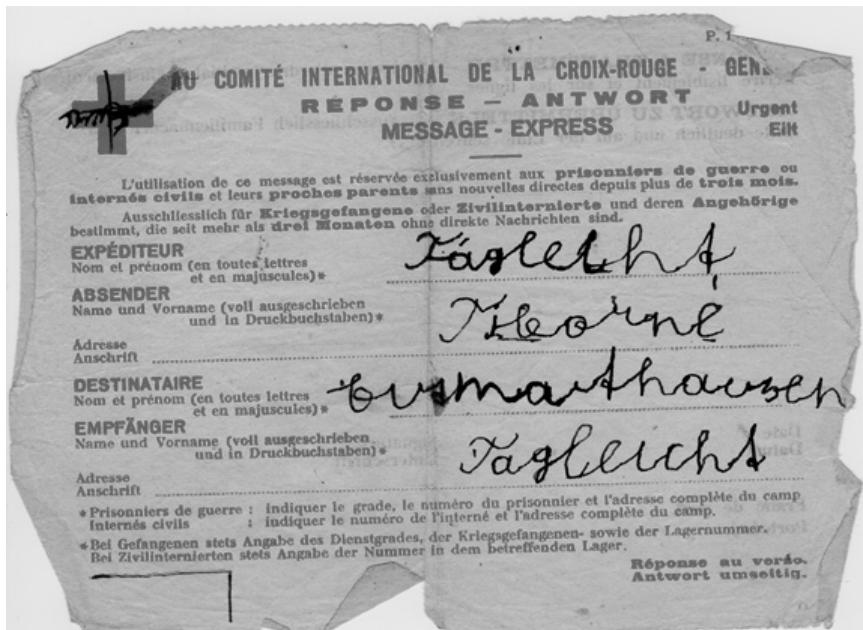
151 HDKE, Gy/3542. K. Sándorné válasza.

152 Ravensbrück nem lett DP (Displaced Persons) tábor a háború után, ezen táborok listája megtalálható Mark Wyman könyvének végén: *Wyman*, 1998. 247–248. p.

153 HDKE, Gy/3542. G. Mária válasza, L. Fülöpné válasza.

5–6. kép. K. Sándorné által csatolt fénykép Frida Köhlerrel,
és felszabadulás utáni utazási igazolványa
HDKE, Gy/3542. K. Sándorné válasza

7. kép: Nemzetközi Vöröskereszt kereső formanyomtatványa,
amelyet T. Tiborné csatolt a kérdőívéhez
HDKE, Gy/3542. T. Tiborné válasza

nyal is rendelkezett. Ezek megőrzését elősegíthette, hogy sokáig pótolták a korábban elveszett személyazonosító okmányokat.

Az igazoló iratokon felül, a korábban említetteken kívül, hat esetben őriztek meg a túlélők valamilyen dokumentumot. K. Miklósné a felszabadulása után Oranienburgban használt villamosjegyt,¹⁵⁴ ketten valamilyen lágerben használt élelmezési jegyet,¹⁵⁵ ketten pedig egy-egy hazaküldött levelezőlapot őriztek meg.¹⁵⁶ G. Miklósné pedig nem sokkal a felszabadulás után Svédországba kerülve írta le deportálásának történetét.¹⁵⁷

Összességében azt lehet elmondani, hogy a legtöbb túlélő valamilyen iratot, fényképet őrzött meg, amelyhez a felszabadulása után jutott (1. táblázat). Kevésen voltak, akik ténylegesen a koncentrációs táborbeli életükből őriztek meg valamilyen tárgyat. Ezek között is kevés az úgymond „testhez” és a lágerbeli mindennapi élethez kapcsolódó tárgy.¹⁵⁸ Főleg olyan dolgokat őriztek meg, amelyek mementóként szolgálhatnak saját maguk vagy az utókor számára.

A tárgyak egy része közgyűjteménybe került, a többség sorsáról viszont nem rendelkezünk információval. Nem segítette a vészkorszak tárgyai utókorra való megmaradását, hogy 1945-ben alapvetően nem váltak muzeális értékű tárgyakká, így nem minden esetben kezdődött el a gyűjtésük, múzeumba kerülésük.¹⁵⁹ Bár ebben az esetben is vannak kivételek, éppen a ravensbrücki koncentrációs tábor kapcsán tudok egyet említeni: az 1945-ben Malmöbe került 7500 ravensbrücki (többségében lengyel) túlélőtől a lundi Kulturen Museum 202 műtárgyat gyűjtött be,¹⁶⁰ amelyek nagy része jelenleg is megtekinthető egy állandó kiállítás részeként.¹⁶¹ A gyakorlatban sokkal inkább a túlélők által átélt atrocitások lejegyzése, dokumentálása helyeződött előtérbe mind külföldön,¹⁶² mind Magyarországon.¹⁶³

154 HDKE, Gy/3542. K. Miklósné válasza.

155 HDKE, Gy/3542. K. Józsefné válasza, N. Lajosné válasza.

156 HDKE, Gy/3542. B. Zoltánné válasza, özv. K. Béláné válasza.

157 HDKE, Gy/3542. G. Miklósné válasza.

158 Carr, 2018. 539. p.

159 Paver, 2018. 108. p.

160 Rydén, 2018. 512–513. p.

161 <https://www.kulturen.com/utstallningar/att-overleva-roster-fran-ravensbruck/> (Letöltés ideje: 2025. január 15.)

162 Jockusch, 2012.

163 Horváth, 1997.

Hazatérve, a DEGOB által felvett jegyzőkönyvek mellett,¹⁶⁴ a túlélők egy része tollat ragadott és még 1945-ben jelentek meg memoárok,¹⁶⁵ vagy akár szépirodalmi feldolgozások.¹⁶⁶

A felszabadulás után, a háború végével legelőször a gazdátlanul maradt tárgyi javak, a főleg vidéki, elpusztított zsidó közösségek vallási kegytárgyainak a megmentése indult el. A Budapesti Zsidó Múzeum is ezen örökség maradványainak a megőrzését tűzte ki új küldetésévé.¹⁶⁷ A szocializmus időszakában a NÜB kezdett bele a holokauszt emlékanyagának gyűjtésébe, főként a kárpótlások mellékleteihez szükséges dokumentumokat őrzött meg,¹⁶⁸ emellett az emlékhelyeken létesítendő magyar kiállításokhoz gyűjtöttek anyagokat. Így nem meglepő, hogy ebben a kérdőívben szerepelt az erre vonatkozó kérdés. Ahogy korábban is írtam, a levelekben említett tárgyaknak, dokumentumoknak, fényképeknek csak egy kisebb része került, vagy kerülhetett be közgyűjteménybe.¹⁶⁹ A többi emlék megsemmisült, vagy a családokon belül öröklődhetett; lehetséges, hogy az említett mementók egy része a mai napig leszármazottak birtokában van. A túlélők által leírtak megmutatták, hogy milyen emlékeket tartottak megőrzésre érdemesnek és betekintést engedtek a holokauszt személyes tárgyi örökségébe.

164 A szervezet által felvett jegyzőkönyvek anonimizált formában online elérhetőek: <http://degob.hu/> (Letöltés ideje: 2025. január 15.)

165 Itt Vajda Zoltán József újságíró riportkönyvét említeném meg, amelyben női túlélők élményeiről, köztük Ravensbrückről is beszámol: *Vajda Z. J.*, 1945.

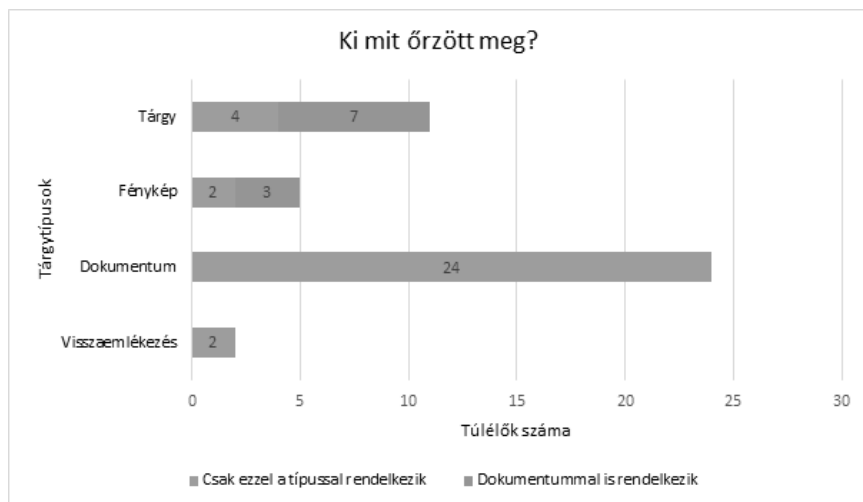
166 *Bohus*, 2024. 18–19. p.

167 *Bohus*, 2024. 19. p.

168 *Huhák*, 2016a. 38–39. p.

169 Egy tárgy közgyűjteménybe kerülése sem jelent feltétlenül láthatóságot. Egy-egy kiállítás részeként alapvetően valamilyen szempontból már önmagukban különleges vagy a történettel rendelkező tárgyak kerülnek kiállításra. Többek között kiemelt téma a koncentrációs táborokban készített művészeti alkotások, Auschwitz-Birkenau Állami Múzeumban 2011-ben, itt Budapesten a Magyar Nemzeti Galériában 2024-ben volt látható e témában kiállítás. E kiállítások katalógusai: *Forbidden Art*, 2012.; *Így történt*, 2024.

1. táblázat. *Túlélők által megőrzött emlékek anyagtípus szerinti eloszlása*

Hivatkozott források

Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékgűjtemény (= HDKE)

Ad/789-2013. 1951–1981. 30 Jahre Internationale Föderation der Widerstandskämpfer FIR című kiadvány.

Gy/3542. A Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága Ravensbrücki csoportja által 1974-ben a tábor felszabadulásának 30-ik évfordulójára kiküldött kérdőívekre adott válaszok.

Gy/3563. A Magyar Partizánszövetséghez és NÜB-höz tartozó iratanyag.

2011.159.1. Vészi Károlyné fogolyszáma.

2011.469.1. Sötétbarna színű takaró a ravensbrücki táborból.

2012.16.1–55. Fényképek a penigi lágerről felszabadulás után.

2013.27.2. Vajda László fogolyszáma.

2015.47.2. Weisz Margit Ravensbrückben készített vászontasakja.

2016.14.1. Bárány László fogolyszáma.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= HU-MNL-OL)

XXVIII-M-21 Partizánszövetség. Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége (1945–1988)

United States Holocaust Memorial Museum (= USHMM)

1993.37.1. Ravensbrücki koncentrációs táborban hordott rabruha, Barbara Emisarska adomány. <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn8206> Letöltés ideje: 2025. január 15.

Yad Vashem (= YV)

5726054. Ingből átalakított rabruha, amelyek Frania Kessel hordott a ravensbrücki koncentrációs táborban. <https://collections.yadvashem.org/en/artifacts/5726054> Letöltés ideje: 2025. január 15.

5596801. Ingből átalakított rabruha, amelyet Batya Radzinska hordott a ravensbrücki koncentrációs táborban. <https://collections.yadvashem.org/en/artifacts/5596801> Letöltés ideje: 2025. január 10.

6960726. Elizabeth Kiss rövid nadrágja, amelyet Penigben, Buchenwald altáborában hordott. <https://collections.yadvashem.org/en/artifacts/6960726> Letöltés ideje: 2025. január 10.

6960770. Elizabeth Kiss civil felsőruházata, amelyet Penigben, Buchenwald altáborában hordott. <https://collections.yadvashem.org/en/artifacts/6960770> Letöltés ideje: 2025. január 10.

7077973. Annelie Blard-Grasser rabruhája, akit Franciaországból deportáltak Franciaországból Ravensbrückbe, majd Flossenbürgbe. <https://collections.yadvashem.org/en/artifacts/7077973> Letöltés ideje: 2025. január 10.

9603766. Felszabadulás után, Zipporah Gross által a kórházban varrt rövidnadrág. <https://collections.yadvashem.org/en/artifacts/9603766> Letöltés ideje: 2025. január 10.

10041051. Halina Lord fogolyszáma a ravensbrücki koncentrációs táborból. <https://collections.yadvashem.org/en/artifacts/10041051> Letöltés ideje: 2025. január 10.

Sajtóforrások

Hétfői Hírek, 1975
Ifjúság, 1959
Lobogó, 1959
Magyar Hírlap, 1975
Ország-Világ, 1959
Szabad Szó, 1959
Új Élet, 1959

Hivatkozott irodalom

- A holokauszt, 2024. A holokauszt Magyarországon 80 év múltán. Új kutatási irányok. Szerk.: Buchmüller Péter – Klacsmann Borbála – Pataricza Dóra. Bp., 2024.
- Antifasiszta
kislexikon, 1987. A magyar antifasiszta ellenállás és partizanmozgalom. Kislexikon. Főszerk.: Liptai Ervin. Bp., 1987.
- Bányai–Komoróczy, 2018.* *Bányai Viktória – Komoróczy Szonja Ráhel: A vészkor-
szak zsidó áldozataira való emlékezés. A korai emlék-
művek héber terminológiája, 1945–1949. In: Ünnepek és
felejtés. Emlékezet, identitás, politika. Szerk.: Filep Tamás
Gusztáv. Bp., 2018. 118–141. p.*
- Barta, 2015.* *Barta Ágnes: Ketten. Dunaföldvár, Budapest,
Ravensbrück. Bp., 2015.*
- Benedek–Biró, 2023.* *Benedek Nóra – Biró Hajnalka: Az adományozás jelen-
tősége a gyűjtemény gyarapításában. Egy családi hagyaték
útja az otthontól a múzeumi kiállításig. In: Hurbán,
1. (2023) 1. sz. 332–353. p.*
- Beresztóczy, 1959.* *Beresztóczy Miklós: Benyomásaim a Német Demok-
ratikus Köztársaságban. In: Új Németország. A Német
Demokratikus Köztársaság Tájékoztató Folyóirata, 5.
(1959) 12. sz. 23. p.*

- Bohus*, 2022. *Bohus Kata: Parallel Memories? Public Memorialization of the Antifascist Struggle and Martyr Memorial Services in the Hungarian Jewish Community during Early Communism.* In: *Growing in the Shadow of Antifascism. Remembering the Holocaust in State-Socialist Eastern Europe.* Szerk.: Bohus Kata – Hallama, Peter – Stach, Stephan. Bp.–Vienna–New York, 2022. 87–108. p.
- Bohus*, 2024. *Bohus Kata: A magyarországi holokauszt. Történeti bevezető.* In: *Így történt. A holokauszt korai emlékezet szemtanú művészek alkotásain.* Szerk.: Farkas Zsófia. Bp., 2024. 8–19. p.
- Borhi*, 2022. *Borhi László: A túlélés stratégiái. Élet és halál a náci és kommunista diktatúrában.* Bp., 2022.
- Bódi*, 2023. *Bódi Lóránt: „Zarándokutak” Auschwitzba — az emlékezet hangjai és alakzatai.* In: *Betekintő*, 17. (2023) 3. sz. 89–107. p.
- Brown*, 2001. *Brown, Daniel Patrick: The Camp Women. The Female Auxiliaries Who Assisted the SS in Running the Nazi Concentration Camp System.* Atglen, 2001.
- Carr*, 2018. *Carr, Gilly: The Small Things of Life and Death. An Exploration of Value and Meaning in the Material Culture of Nazi Camps.* In: *International Journal of Historical Archaeology*, 22. (2018) 3. sz. 531–552. p.
- Csősz*, 2015. *Csősz László et al.: Munkaszolgálat a második világháború idején a történelmi Magyarország utódállamaiban.* In: *Múltunk — Politikátörténeti Folyóirat*, 60. (2015) 2. sz. 72–145. p.
- Dunai*, 2004. *Dunai Andrea: Kárpótlás, devizabevétel, diplomácia.* In: *Múlt és Jövő*, 15. (2004) 4. sz. 55–73. p.

- Encyclopedia of Camps, 2009.* Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Volume I. Early Camps, Youth Camps, and Concentration Camps and Subcamps under the SS-Business Administration Main Office (WVHA). Szerk.: Megargee, Geoffrey P. Bloomington–Indianapolis, 2009.
- Fahidi, 2006.* *Fahidi Éva: Anima Rerum.* A Dolgok Lelke. Bp., 2006.
- Forbidden Art, 2012.* Forbidden Art. Illegal Works by Concentration Camp Prisoners. Szerk.: Sieradzka, Agnieszka. Oświęcim, 2012.
- Frischmann, 2004.* *Frischmann Edgár: Fogytakozó létszámú táborcsoportokról.* In: Négy évtized a holokauszt túlélőinek szolgálatában. A NÜB tevékenysége negyven év tükrében. Szerk.: Vágó Tibor – Várkonyi Endre. Bp., 2004. 63–67. p.
- Glück, 2021.* *Glück Margit: Deportálásom története.* In: A gyulai zsidóság emlékkönyve. 16. kötet. Szerk.: Durkó Károly. Gyula, 2021. 91–113. p.
- Goldman, 2020.* *Goldman, Natasha: Memory Passages. Holocaust Memorials in United States and Germany.* Philadelphia, 2020.
- Gyáni, 2024.* *Gyáni Gábor: Holokausztudatás és emlékezetpolitika Magyarországon.* In: „Más faj, más vallás, más sors”: A magyar holokauszt története. Tanulmánykötet. Szerk.: Jakab Attila. Bp., 2024. 12–50. p.
- György, 2020.* *György Péter: Egy fekete lyuk. Munkásmozgalmi Múzeum, Királyi palota.* In: MúzeumCafé, 14. (2020) 77. sz. 41–85. p.
- Győri Szabó, 2009.* *Győri Szabó Róbert: A kommunizmus és a zsidóság az 1945 utáni Magyarországon.* Bp., 2009.

- Gyulai*, 1995. *Gyulai Kató*: Stációk Óbudától a pokolig. Dachau-Allach, Ravensbrück, Berlin-Spandau. In: Emlékezések. A koncentrációs táborok felszabadulásának ötvenedik évfordulója. Szerk.: Bakó Ágnes – Szabó Éva – Verő Gábor. Bp., 1995. 331–414. p.
- Horváth*, 1997. *Horváth Rita*: A Magyarországi Zsidó Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB) története. In: Makor. Magyar Zsidó Levéltári Füzetek, 1. (1997) 1. sz.
- Huhák*, 2016a. *Huhák Heléna*: A holokauszt tárgyi reprezentációja. In: Holokauszt alulnézetből. A személyes emlékezet múzeumi forrásai. Szerk.: Uő – Szécsényi András. Bp., 2016. 36–58. p.
- Huhák*, 2016b. *Huhák Heléna*: A vészidő nők perspektívából, a női emlékezet specifikumai. In: Holokauszt alulnézetből. A személyes emlékezet múzeumi forrásai. Szerk.: Uő – Szécsényi András. Bp., 2016. 76–108. p.
- Huhák–Szécsényi*, 2015. *Huhák Heléna – Szécsényi András*: A Holokauszt Emlékközpont gyűjteményi katalógusa. Bp., 2015.
- Így történt*, 2024. *Így történt*. A holokauszt korai emlékezete szemtanú művészek alkotásain. Szerk.: Farkas Zsófia. Bp., 2024.
- Jalovszky*, 1979. *Jalovszky Katalin*: A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum új állandó kiállítása Oświęcimben. In: A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Közleményei, 15. (1979) 2. sz. 7–15. p.
- Jalovszky*, 1984. *Jalovszky Katalin*: Magyar önkéntesek a spanyol polgárháborúban (Fényképkatalógus). In: A magyar munkásmozgalmi múzeum évkönyve 1983. Szerk.: Hollós Alfréd. Bp., 1984. 97–212. p.
- Joskusch*, 2012. *Joskusch, Laura*: Collect and Record! Jewish Holocaust Documentation in Early Postwar Europe. New York, 2012.
- Karády*, 2002. *Karády Viktor*: Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után. Bp., 2002.

- Kádár–Vági*, 2017. *Kádár Gábor – Vági Zoltán*: Táborok könyve. Magyarok a náci koncentrációs táborokban. Bp., 2017.
- Kékesi–Zombory*, 2021. *Kékesi Zoltán – Zombory Máté*: Antifasiszta emlékezet újragondolva. Magyar történeti kiállítások Oświęcimben és Párizsban 1965-ben. In: *Korall*, 22. (2021) 85. sz. 138–168. p.
- Klacsman*, 2021. *Klacsman Borbála*: A holokauszt túlélőinek kárpótlása és jóvátétele Pest megyében, 1945–1989. Doktori disszertáció. Szeged, 2021.
- Kovács–Lénárt–Szász*, 2011. *Kovács Éva – Lénárt András – Szász Anna Lujza*: A magyar holokauszt személyes történetének digitális gyűjteményei. In: *Buksz — Budapesti Könyvszemle*, 23. (2011) 4. sz. 336–351. p.
- Kónya*, 2016. *Kónya Judit*: Pusztulás és gyász. Vallásjogi problémák (1945–1949). In: *Regio. Kisebbség Kultúra Politika Társadalom*, 24. (2016) 2. sz. 7–21. p.
- Lower*, 2015. *Lower, Wendy*: Hitler fűriái. Német nők a náci vérmezőkön. Bp., 2015.
- Mant*, 1949. *Mant, A. Keith*: The Medical Services in the Concentration Camp of Ravensbruck. In: *Medico-Legal Journal*, 17. (1949) 3. sz. 99–118. p.
- MÉL, 1981. Magyar Életrajzi Lexikon. 3. kiegészítő kötet. Szerk.: Kenyeres Ágnes. Bp., 1981.
- MÉL, 1982. Magyar Életrajzi Lexikon 2. L–Z. Szerk.: Kenyeres Ágnes. Bp., 1982.
- MÉL, 1994. Magyar Életrajzi Lexikon 1978–1991. Szerk.: Kenyeres Ágnes. Bp., 1994.
- Milton*, 1984. *Milton, Sybil*: Women and the Holocaust. The Case of German and German-Jewish Women. In: *When Biology Became Destiny. Women in Weimar and Nazi Germany*. Szerk.: Bridenthal, Renate – Grossmann, Atina – Kaplan, Marion. New York, 1984. 297–333. p.

- MSZMP*, 2006. A Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának jegyzőkönyvei 1957. július 2.–december 28. Szerk.: Baráth Magdolna – Feitl István. Bp., 2006. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II., Forráskiadványok 42.)
- Pauk*, 2018. *Pauk Anna*: A 12539-es számú fogoly: Birkenau – Auschwitz – Sömmerda: visszaemlékezés, 1944–1945. Lukács Klára memoárjával. Bp., 2018.
- Payer*, 2018. *Paver; Chloe*: Exhibiting the Nazi Past. Museum Objects Between the Material and the Immaterial. Cham, 2018.
- Rágyánszki*, 1959. *Rágyánszki Erzsébet*: Soha többé fasizmust! In: Pártélet. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának Folyóirata, 4. (1959) 10. sz. 94–97. p.
- Rydén*, 2018. *Rydén, Johanna Bergqvist*: When Bereved of Everything. Objects from the Concentration Camp of Ravensbrück as Expressions of Resistance, Memory, and Identity. In: International Journal of Historical Archaeology, 22. (2018) 3. sz. 511–530. p.
- Saidel*, 2006. *Saidel, Rochelle G.*: The Jewish Women of Ravensbrück Concentration Camp. Madison, 2006.
- Salgó*, 1959. *Salgó László*: A fővárosi zsidóság vallási élete. In: Új Élet Naptár 1959. 5719/5720. Bp., 1959. 140–146. p.
- Schindler*, 1959. *Schindler József*: A vidéki zsidóság. In: Új Élet Naptár 1959. 5719/5720. Bp., 1959. 147–155. p.
- Sipos*, 2022. *Sipos Balázs*: Személyes források és a történelmi tapasztalat elbeszélése. Egyének és közösségeik Magyarországon, 1848–1948. Bp., 2022.
- Standeisky*, 2004. *Standeisky Éva*: Antiszemitizmus az 1956-os forradalomban. In: Évkönyv XII. Magyarország a jelenkorban. Szerk.: Rainer M. János – Standeisky Éva. Bp., 2004. 147–185. p.
- Standeisky*, 2007. *Standeisky Éva*: Antiszemitizmusok. Bp., 2007.

- Stark*, 2002. *Stark Tamás*: Kísérlet a zsidó népesség számának behatárolására 1945 és 2000 között. In: Zsidók a mai Magyarországon. Az 1999-ben végzett szociológiai felmérés eredményeinek elemzése. Szerk.: Kovács András. Bp., 2002. 100–129. p.
- Stern*, 2021. *Stern Fischer; Viola*: A Mengele-lány. A négy koncentrációs tábor túlélő szlovákiai magyar nő története. Bp., 2021.
- Szenes*, 2004. *Szenes István*: Elnöki beszámoló. In: Négy évtized a holokauszt túlélőinek szolgálatában. A NÜB tevékenysége negyven év tükrében. Szerk.: Vágó Tibor – Várkonyi Endre. Bp., 2004. 11–19. p.
- Szécsényi*, 2012. *Szécsényi András*: A budapesti Holokauszt Emlékközpont gyűjteménye. In: Levéltári Szemle, 62. (2012) 4. sz. 23–25. p.
- Szécsényi*, 2017. *Szécsényi András*: Holokauszt-reprezentáció a Kádárkorban. A hatvanas évek közéleti és tudományos diskurzusának emlékezetpolitikai vetületei. In: Tanulmányok a holokausztról VIII. Szerk.: Braham, Randolph L. Bp., 2017. 291–329. p.
- Szécsényi*, 2023. *Szécsényi András*: Zarándokutak. Az egykori koncentrációs táborok helyszíneire az 1960-as években. In: Szombat, 35. (2023) 10. sz. 23–27. p.
- Ungváry*, 2014. *Ungváry Krisztián*: Tettesek vagy áldozatok? Feltáratlan fejezetek a XX. század történelméből. Bp., 2014.
- Vajda J.*, 2020. *Vajda Júlia*: Ott, akkor... Túléléstörténetek a soárból. Bp., 2020.
- Vajda Z. J.*, 1945. *Vajda Zoltán József*: Nők a pokolban. Kispeszt, 1945.
- Wachsmann*, 2010. *Wachsmann, Nikolaus*: The Dynamics of Destruction. The Development of the Concentration Camps, 1933–1945. In: Concentration Camps in Nazi Germany. Szerk.: Caplan, Jane – Wachsmann, Nikolaus. London – New York, 2010. 17–43. p.

- Wachsmann*, 2015. *Wachsmann, Nikolaus*: KL. A History of the Nazi Concentration Camps. New York, 2015.
- Weitzman*, 2012. *Weitzman, Lenore J.*: Women. In: The Oxford Handbook of Holocaust Studies. Szerk.: Hayer, Peter — Roth, John K. Oxford, 2012. 203–217. p.
- Wyman*, 1998. *Wyman, Mark*: DPs. Europe's Displaced Persons, 1945-1951. Ithaca–London, 1998.

